

Formasiyalararası fərq. İbtidai icma formasıyası (I bölmə)

İ.C.ƏMİRLİ

Bakı Dövlət Universiteti

Israilamirli@ mail.ru.

İnsanın əmələ gəlməsi, sürü nəzəriyyəsi: İnsanın əmələ gəlməsi, həm də ilk formasıyanın, ibtidai icma dövrünün başlanğıcı hesab olunur.

İnsanın əmələ gəlməsi ilə əlaqədar isə müxtəlif dinlərdə çoxsaylı rəvayətlər, o cümlədən tək Allahlı dinlərdə Adəm və Həvva haqqında bilgilər də mövcuddur. Təbii ki, insanlıq bir kişi və bir qadının birliyindən başlanır. Bu mənada dini nəzəriyyənin yaradıcıları haqlı hesab oluna bilərlər.

Digər nəzəriyyələr isə elmi yanaşmalardı ki, bunlara da qədim dövr və feodalizm dövründə yaşamış bilgi insanların fikirləri daxildir. Bunların sırasına Lukretsi, Eneida və qədim dövr müəlliflərinin elmi nəzəriyyələri ilə yanaşı inkişaf etmiş feodalizm dövründə yaşamış Darvinizm nəzəriyyəsi də önəm daşıyır. Qədim dövr müəlliflərinin elmi nəzəriyyələrinin reallıqla uyğunlaşmadığını nəzərə alsaq, elm insanların ən çox üzərində dayandıqları yanaşma Darvinizm nəzəriyyəsi hesab olunmaqdadır. Bu nəzəriyyədə göstərilir ki, insanın əmələ gəlməsi insanabənzər canlılardan yaranıb, mərhələli şəkildə inkişaf edib.

İnsanların ibtidai icma dövrünün ilk mərhələsində şüursuz varlıqlar olaraq mövcudluğunu nəzərə alsaq, bu nəzəriyyənin də doğruluğu qənaətbəxş hesab oluna bilər. Ancaq müasir inkişaf edən dünyanın tələbləri buna imkan verir ki, insanın yaranma ardıcılığını düzgün şəkildə müəyyənlişdirmək mümkün olsun.

Bununla əlaqədar bir məsələni xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, əksər planetlər Günəşdən ayrıldıqdan sonra, günəş ətrafında nizamsız şəkildə dövr etmişlər. (Kainatda hərəkət nəticəsində kütləsi artan və azalan iki planet cisim var. Günəş və yer. Günəşin çəkisi azalır, yerin çəkisi isə artır.) Bu hərəkətlər sistemində ilk başlanğıc “qaz”-ın hidrogen və oksigenin meydana gəlməsi və onların

birləşməsi nəticəsində yer planetinə yağışın yağması ilk mərhələdir. Burada bir amili xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bütün canlıların yaranış yeri su hesab olunmalıdır.

Digər mərhələdə isə su mühitində 4 ünsürün suyun, oksigenin, torpağın və günəşin təsiri nəticəsində tək hüceyrəli və çox hüceyrəli varlıqların yaranması dövrüdür. Başqa şəkildə desək insanların və digər canlıların yaranması eyni amillərin təsiri nəticəsində baş verib. Eyni məxəzdən yəni tək hüceyrəli və çox hüceyrəlilərin inkişafı nəticəsində yaranmış və bu varlıqlardan insanın o cümlədən digər canlıların hübrələri (spermatozidləri) ayrılmışdır. Bundan sonrakı inkişaf dövrü də eyni şəkildə suda davam etmiş, oxşar canlıların, erkək və dişi növləri yaranmışdır. Tək hüceyrəli və çox hüceyrəlilərdən ayrılan digər canlıların hübrələrində də həmin proses baş vermişdir.

Burada bir məsələni xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, hazırda yer planetində mövcud olan suda və quruda yaşayan canlıların həm daxili, həm də xarici orqanları eyni olmaqla yanaşı, davranış tərzləri, qidalanma tərzləri, yaşamaq tərzləri, növ artırma tərzləri və digər amilləri də oxşar şəkildədir.

İnsan qövmü də bu canlıların tərkib hissəsi olaraq, çox hüceyrəlilərdən, yeni növ olaraq ayrılmışdı. Su şəraitində insan hübrələri sürülər şəklində, inkişaf etmiş, birləşmiş, böyümüş, bununla yanaşı cinsi və irqi xüsusiyyətləri yaranmışdır.

Bununla bərabər çox hüceyrəlilərdən ayrılan digər canlıların hübrələri də, insan hübrələri ilə birlikdə bərabər şəkildə inkişaf etmiş və böyümüşlər. Yəqin ki, iqlimin təsirləri nəticəsində, müəyyən qrup canlılar su mühitində yaşamalarını sona çatdırmış və quru ərazilərində yaşamağa başlamışlar. Demək olar ki, müxtəlif materiklərin məskunlaşması (insan, heyvan və bitki örtüyü ilə) eyni amillərin təsiri nəticəsində eyni vaxtda baş vermişdir. İnsan və heyvan sürüləri, o cümlədən bitki aləmi su mühitində eyni vaxtda iqlimin təsirləri nəticəsində yaşamlarını sona çatdırmışlar.

Bu müxtəlif materiklər üzrə bölünmüşdür. Ona görə hər bir materikin insanları fərqli olduğu kimi, heyvanları və bitki aləmi də fərqlidir. Yəni irqi müxtəliflik mövcuddur və hər bir canlı öz regionun yetişdirməsidir.

İnsanların su mühitindən quruya çıxmaları da, digər canlılarla birlikdə sürü şəklində baş vermişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, hindu irqinin (Amerika irqi) nümayəndələri Amerika qitəsində, avropoid irqinin nümayəndələri Avropada, neqroid (Afrika irqi) irqinin nümayəndələri Afrikada, monqoloid irqinin (yəni Asiya irqinin)), bu irqin nümayəndələri monqol xalqının adıyla adlandırılmışdır) nümayəndələri isə əsasən Asiya qitəsində məskunlaşmışlar. Bunun nəticəsində planetin müxtəlif istiqamətlərində, fərqli irqə malik olan, yeni növ olan, insan sürüləri və müxtəlif qitələrdə məskunlaşmış eyni növün müxtəlif irqləri olan digər canlı sürüləri və bitki irqləri meydana gəlmişdir.

Torpaq mühitinə çıxdıqdan sonra isə insan sürülərini digər canlılardan fərqləndirən əsas amil şüurun meydana gəlməsi ilə yaranmışdır. Başqa canlıların isə beyin, baş və dil fəaliyyətləri, inkişaf etməmiş, passiv şəkildə qalmışdır. (Əgər indi insanlar bir sıra növlərə aid olan canlıların baş, beyin və dil fəaliyyətlərini aktivləşdirsələr, həmin canlılar da düşünə və danışa bilərlər) İnsan sürülərinin isə fiziologiyası heç bir dəyişikliyə uğramadan indiki halda görüldükləri vəziyyətdə olmuşlar.

F.Engels bununla əlaqədar öz əsərində bəşəriyyətin inkişafının üç başlıca dövrdən vəhşilik, barbarlıq, və sivilizasiyadan ibarət olduğunu yazmışdır. (1, 21)

İnsan sürülərinin şüurlarının inkişafında isə başlıca amil, digər canlılarla münasibətlərdə ovçuluq və yığıcılıq vərdişlərinin inkişaf etməsi səbəb olmuşdur.

Bunun nəticəsində instiktiv olaraq, digər canlılarda olduğu kimi, (balıq sürülərində, quş sürülərində və digər canlı sürülərində olduğu kimi) insan sürülərinin birliyi meydana çıxmış, birgə yaşayış meydana gəlmişdir. Meydana gələn bu birliklər ilk ibtidai icmalar idi. Bu eyni zamanda təkamül prosesinin başlanğıcı, insan qövmünün ilk formasıyaya daxil olması idi. (Təkamül prosesi, insanlığın formasıyalar daxilində, keçdikləri inkişaf yoludur).

Perşiç A.İ. əsərində göstərir ki, xronoloji sərhədlərin meydana gəlməsi, insanların digər canlılardan ayrılması nəticəsində mümkün olmuşdur.(4, 60.,)

İnsan sürüsü icmasının birliyini şərtləndirən amillər isə ondan ibarət idi ki, ibtidai icmaların birliyinin əsasını birgə qidalanmaq, birgə qorunmaq və digər fəaliyyətlərin tənzimlənməsi üçün gərəkli idi.

İnsan sürüləri icması. İnsan sürüləri cəmiyyəti, şüurun inkişaf etmədiyi icmalar idi. İnsan sürüləri icması xaotik davranış qaydalarının mövcud olduğu cəmiyyət idi. Hərəkətləri əsasən, instiktiv şüur əsasında idarə olunurdu. Nitq qabiliyyətinin primitiv forması mövcud idi. Konkret yaşayış məskənləri mövcud deyildi. Çox saylı insan sürüləri icmaları, demək olar ki, yer planetinin müxtəlif istiqamətlərində eyni formada yaşam fəaliyyətlərində idilər.

İnsan sürüləri icması (ibtidai icmalar) yığıcılıq və ovçuluq məşğuliyyətləri ilə əlaqədar olaraq tez-tez yerlərini dəyişirdilər. Bununla bərabər, ibtidai insan icmalarından müxtəlif səbəblərdən ayrılmaqlar baş verirdi.

Bu ayrılmaqlar əsasən sürülərin artması və yerdəyişməsi nəticəsində, iqlim şərtlərinin təsirləri nəticəsində, eyni arealda yaşayan sürülərin qida axtarışı nəticəsində, eyni cinsli sürülərin meydana gəlməsi nəticəsində, digər canlılarla yeni münasibətlərin meydana çıxması nəticəsində, daha əlverişli coğrafi ərazilərdə məskunlaşmaq baxımından, daxili münaqişələrin baş verməsi nəticəsində, yeni münasibətlərin meydana çıxması nəticəsində, insan sürüləri icmasının ov etmə xarakteri baxımından, insan sürüləri icmasında hegemoniyanın yaranması baxımından, qida çatışmamazlığı ucbatından baş verirdi.

Bunun nəticəsində insan dəstələri arasında qonşu sürülər icmasının əsasları yaranır, bununla bərabər ilk qəbilələr və tayfalar meydana gəlirdi. İlk qəbilə və tayfaların meydana gəlməsi promiskuet nigahların mövcudluğu ilə əlaqədar idi.

Yeni ibtidai insan icmalarının meydana gəlməsi, daha çox yem və qida şərtləri tələbinin meydana çıxmasını şərtləndirirdi. Buna görə instiktiv də olsa ibtidai insan icması, digər canlılarda olduğu kimi, bir yerdə yaşamağa ov etməyə və qorunmağa məcbur idilər.

Bunun nəticəsində eyni arealda yaşayan müxtəlif insan dəstələrinin davranış tərzlərinə uyğun olaraq, səsləri yaranırdı. Digər canlılar eyni ahəngli tək

səslər, çıxardıqları halda, insanların müxtəlif səsləri çıxarma qabiliyyətlərinin olması, onların nitqinin inkişafını şərtləndirən əsas amil idi.

Bunun nəticəsində, planetin müxtəlif istiqamətlərində yaşayan eyni növdən olan canlılar eyni səsləri çıxardıqları halda, yer planetində yaşayan insanların müxtəlif dillərdə danışma səbəblərinə, onların çox səslili olmaları şərait yaratmışdır. Bu təkamül prosesi, zaman müddəti daxilində baş verirdi.

İnsan sürüləri icması (ibtidai icmalar) və digər canlılar arasındakı münasibətlər “volf” qanunlarına əsaslanırdı. Demək olar ki, hər tərəfdə yırtıcıların mövcud olduğu cəmiyyətdə insan icmasının ov etməsi və qorunması mübarizə xarakteri daşıyırdı. Başqa şəkildə ibtidai icma formasıyının ilk mərhələsində bu münasibətlər yaşamaq uğrunda mübarizə səciyyəsi daşıyır, insanlar volf qanunlarına əsasən ya yem olur, ya da yem əldə edirdilər. Bu amil canlılar arasında təbiət qanunlarının meydana çıxmasını şərtləndirir, hegemoniyanın yaranmasında əsas amilə çevrilirdi.

Sürü icmasında fərdlər arasında sosial bərabərlik demək olar ki, yox səviyyəsində idi. Bu məsələ məhz sürü icmasının xarakterindən irəli gəlirdi.

Demək olar ki, ibtidai icma dövrünün ilk mərhələsində insan sürülərindəki fərdlər müdafiəsiz idilər və hər hansı canlılar tərəfindən hücum baş verdikdə tək başına qorunmağa məcbur idilər.

Məhz bu amil digər canlılarda olduğu kimi, insan dəstələrinin də instiktiv şəkildə birləşməsini şərtləndirirdi. Bunun nəticəsində baş verən hücumlardan ibtidai icma üzvləri birgə qorunur, birgə yaşayışın üstünlükləri ibtidai icma üzvlərinin birləşməsini şərtləndirirdi.

İnsan icmasının nümayəndələri hər hansı fərdləri öldükdə, digər canlılarda olduğu kimi öz növlərini yemirdilər.

Lakin yer planetinin müxtəlif istiqamətlərində “kanibalizm” -ə yol verən icmalar qədim dövrdən başlayaraq müasir günlərə qədər mövcud olmuşlar.

Bu halların daha geniş yayıldığı bölgələr Şm Amerika, Avstraliya və planetin müxtəlif istiqamətlərində yaşayan xalqlar içərisində, daha geniş yayılmış, XX əsrə qədər mövcud olmuşdur.

Bir sıra insan dəstələrində isə vəfat edən fərdlər basdırılmırdı və digər canlılar tərəfindən qida olaraq yeyilirdi.

Bu adət qədim dövrdən başlayaraq, müasir günlərimizə qədər müxtəlif xalqlarda adət olaraq mövcutluğunu davam etdirməkdədir.

Misal üçün Hindistanda Zərdüşt dininə mənsub olan xalqlar həmin adətin əlamətlərini indi də davam etdirməkdədirlər.

Ancaq bununla yanaşı antropoloji insan sürüləri, digər canlıları ovlayır, bunun nəticəsində ilk təsərrüfat forması mənimsəmənin əsası qoyulurdu.

Bununla bərabər insan sürüləri icması fərqli vərdişlərin inkişafında yeni mərhələyə daxil olurdular ki, bunun nəticəsində müxtəlif məhsullarla qidalanan insan dəstələri meydana gəlirdi.

İqlim şərtlərinin və digər təhlükələrin təsiri nəticəsində, uzaq məsafələrə hərəkət edə bilməyən insan sürüləri icması, qapalı ərazilərdə mağaralarda məskunlaşmağa başlayırdılar. Bu münasibətlər sistemi paleolit dövrünün ilk mərhələsində baş verirdi. Bununla birlikdə açıq ərazilərdə məskunlaşan insan sürüləri də mövcud idi.

Bununla yanaşı insan şüurunun və qabiliyyətlərinin inkişafı nəticəsində yeni bacarıqlı insan dəstələri- Neandertallar formalaşırdı. (5, 43)

Bu proses planetin hər yerində eyni şəkildə deyil, fərqli amillərin təsiri nəticəsində müxtəlif şəraitdə inkişaf edirdi. Bunun nəticəsində müxtəlif ərazilərdə iqtisadi amillərin təsiri nəticəsində daha ağıllı insan dəstələri “ Homo Sapiens”-lər inkişaf edirdi.

Qəbilə, tayfa icması. İbtidai icma formasıyının yeni mərhələsi qəbilə və tayfaların yaranması oldu. Demək olar ki, planetdə ekvatorial iqlim qurşağının mövcudluğu, yer kürəsinin müxtəlif istiqamətlərində, qəbilə, tayfa münasibətlərinin eyni vaxtda yaranmasını şərtləndirmişdir. Ekvatorial iqlim qurşağının davam etməsi nəticəsində, insanlar daha aktiv şəkildə ovçuluqla, yığıcılıqla və digər əmək sahələri ilə məşğul olmuşlar.

Azərbaycan arxeoloqlarının əldə etdikləri arxeoloji qazıntı məmullatlarına əsasən, üst paleolit mədəniyyətinə keçid, qədim insanların həyat tərzində, fəaliyyət münasibətlərində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. (3, 53) .

İbtidai insan icmalarında əmək münasibətləri ilə yanaşı ovçuluq və yığıcılığın inkişaf etməsi, nəticəsində insanların şüurları inkişaf etmiş, “ Homo-Sapienslərin” meydana gəlməsi ilə digər canlılardan, fərqlənməyə başlamışlar.

Bunun nəticəsində insanlar digər canlılarla münasibətdə “qida zəncirində” daha üstün mövqeyə sahib olmuşlar.

Üst paleolit dövründə yaşayan insanların, Qafqaz maralı dağ keçisi, cüyür, ceyran və digər canlıları ovlaması barədə arxeoloji məlumatlar mövcuttur. (3, 11).

Bununla yanaşı qida əlavəsinin yaranması ilə əlaqədar, ilk canlıların insanlar tərəfindən təsərrüfat münasibətlərinə cəlb edilməsi də meydana gəlmişdir. Təsərrüfat münasibətlərinə cəlb edilən canlılar, planetin müxtəlif istiqamətlərində yaşayan ibtidai insan icmalarında fərqli və oxşar şəkildə baş vermişdir. Demək olar ki, müxtəlif icmalar yaşadıkları regiona uyğun olaraq, digər canlıları təsərrüfat münasibətlərinə cəlb etmişlər. Dünya xalqları da daxil olmaqla, Azərbaycan ərazisində mezolit dövründə başlayan bu dövr həm də köçəri və yarımköçəri həyatın başlanğıcı hesab olunmalıdır. (Köçərilik nizamsız hərəkət, yarımköçərilik marşrut üzrə hərəkətdir).

Bu canlılar içərisində davar, mal- qara və digər təsərrüfat heyvanları üstünlük təşkil etmişdir.

Mənimsəmə təsərrüfatı adlandırılan bu münasibətlər sistemi, Azərbaycan ərazisində e.ə. XII- e.ə VIII minilliklərdə mövcud olmaqla, paleolit və mezolit dövrünü əhatə etməkdədir. Ox və kamanın ixtira edilməsi, heyvanların daha uzaq məsafədən ovlanmasına imkan yaratmış, bununla bərabər ibtidai heyvandarlığın və ibtidai əkinçiliyin əsası qoyulmuşdur. Yığıcılıqdan əkinçilik, ovçuluqdan isə maldarlıq yaranmışdır.

Demək olar ki, insan sürüsü icmasının vahid arealda yaşaması, qəbilə və tayfa münasibətlərinin yaranmasına şərait yaratmışdı. Qəbilə, tayfa icması vahid arealda yaşayan, ibtidai insanların icmasından ayrılan qan qohumlarının birliyi idi.

Bu dövrdə, planetin müxtəlif istiqamətlərində düzənlik, çöllük, meşəlik, dağlıq, dəniz ətraflarında, çay və göl ətraflarında ümumiyyətlə, açıq ərazilərdə məskunlaşan insan icmaları ilə yanaşı iqlim təhlükələrinin və digər faktorların təsiri nəticəsində mağaralarda, kahalarda o cümlədən digər sığınacaqlarda yaşayan qəbilə və tayfa birlikləri də mövcud idi.

Qəbilə, tayfa münasibətlərinin inkişafı, insan birlikləri arasında, həm də qonşuluq icmalarının yeni mərhələyə daxil olmasına şərait yaratmışdı. Qonşu icmalarla yanaşı, həm də yanaşı yaşayan qəbilə, tayfa birlikləri meydana gəlmişdir. Bunun nəticəsində qəbilə və tayfalardan, yeni qəbilə və tayfalar yaranmışdır. Yəni ibtidai icma formasiyasının qəbilə tayfa birliyi dövründə qəbilələr, tayfalarla yanaşı şəkildə inkişaf etmişdir. Bununla bərabər qəbilə və tayfaların bölünməsindən və ya birləşməsindən yeni qəbilə və tayfalar meydana gəlmişdir. Qəbilə və tayfalar isə ailələrə bölünür. Ailələr isə dağılaraq xalqa qarışırlar. Yəni hər bir xalq bir ailədir. Bu amili isə hər bir xalqın qanındakı hemoqlobinin miqdarına görə təyin etmək olar. Buradan bu nəticəyə gəlmək olar ki, xalqın hər bir üzvü qardaş bacıdırlar. Yenə də promiskuet nığah mövcutdur. Ailə daxili nığah isə uzun müddət bəzi xalqlarda (Sasanilər dövlətində, Misirdə və s) mövcud olmuşdur. Lakin zamanla bu adət aradan qalxmış, qonşu qəbilə və tayfalardan evlilik münasibətləri meydana çıxmışdır.

Bununla yanaşı, müxtəlif təsərrüfat növləri ilə məşğul olan regional qəbilə, tayfa icmaları münasibətləri inkişaf etmişdir. Bunun nəticəsində ilk qəbilə, tayfa kəndləri meydana gəlmişdir.

Eyni zamanda qonşu qəbilə və tayfalarla məhsul mübadiləsinin yaranması üçün şərait yaranmışdır.

H. Həvilov əsərində göstərir ki, qəbilə icmalarının müxtəlif ərazilərdə yerləşməsi, həm də yeni mühitə uyğun münasibətlərin inkişafına şərait yaratmışdı. (7, 5).

Bəzi hallarda bu qəbilə və tayfalar ictimai - iqtisadi mənafeləri naminə ittifaqlarda birləşirdilər. H. Həvilov nümunə olaraq irokezlərin liqası, kriklərin konfederasiyasını misal göstərir. (7, 6)

Türk xalqlarında bu münasibətlər qəbilələrin daxildən böyüyərək tayfalara çevrilməsi ilə şərtlənmişdir.

Bu münasibətlər sisteminin, əksər dünya xalqları kimi, müəyyən türk tayfaları da inkişaf etmiş feodalizm dövrünə qədər daşımışlar Nümunə olaraq, vurğulamaq lazımdır ki, Baharlı, Bayandurlu, Səfəroğulları, Məntəşəoğulları, Aydınogulları türk tayfalarının birliyini əks etdirən nümunələrdəndir. (Türk xalqları ana bətnini qarın adlandırdıqlarına görə, qardaş, (qarını-adaş) ifadəsi bir ananın övladları kimi başa düşülür. Məhz buradan da qızlar və oğlanlar oğlu deyər adlandırılmış, oğulları ifadəsi tayfa birliyi mənasını əks etdirmişdir) .(Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, sosializm və kapitalizm formasıyalarında da qəbilə və tayfalar mövcudluqlarını davam etdirmişdir.) Ərəb qəbilələri də daxil olmaqla bu ibtidai icma münasibətləri digər xalqlarda da oxşar şəkildə inkişaf etmişdir.

İbtidai icma dövrünün mezolit mərhələsində yaranan qəbilə və tayfa kəndləri adsız ərazilər idi. Sonrakı dövənlərdə həmin ərazilər tayfalar, şəxs adları və coğrafi bölgələrin adlarına uyğun olaraq adlandırılmışdır.

H.Həvilov əsərində, göstərir ki, hər bir qəbilənin, ərazisi məişəti, mədəniyyət ümumiliyi, dili mövcud idi. (7, 5)

Kozlova K.İ. əsərində qeyd edir ki, qəbilə kəndlərində təsərrüfat fəaliyyəti, ümumi əmək münasibətlərinə əsaslanırdı. İnsanlar icma daxilində birgə çalışır, bir ocaq ətrafında birləşirdilər. (8, 8.). Qəbilə, tayfa icması dövründə “homesapiens” insanların çaxmaqdaşını tapmaları nəticəsində həm də süni ocaq əldə etməyi öyrənmişdilər.

Mezolit dövründə mövcud olan qəbilə, tayfa kəndləri ağac budaqlardan, qamışdan, otdan tikilmiş evlər idi. Məhz bunun nəticəsidir ki, dünya arxeoloqları, qəbilə, tayfa kəndlərinə aid çox az sayda arxeoloji qazıntı materialları əldə etmişlər.

Paleolit, mezolit, neolit dövrünü əhatə edən ana xaqanlığının mövcud olduğu qəbilə, tayfa icması dövrü, həm də qəbilə, tayfa kəndlərində ümumi əmlak, ümumi əmək, ümumi təsərrüfata əsaslanırdı. Əkinçiliyin və maldarlığın əsas

təsərrüfat sahəsi olduğu bu dövr mezolit dövründən başlayaraq daha da genişlənmişdir.

Burada bir amili də xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, insanlar əsas qida məhsullarını əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarından əldə etdiklərinə görə bu sahə, ibtidai icma dövründən başlayaraq, əksər formasıyalar dövründə əsas məşğuliyyət sahəsi olmuşdur.

Kozlov K.İ. əsərində göstərir ki, insanların başlıca əmək məşğuliyyətləri olan əkinçilik və maldarlığın meydana gəlməsi, müxtəlif təsərrüfat sahələrinin inkişafına təkan olmuşdur. (8,13)

Misal üçün Azərbaycan ərazisində balıqçılığın ibtidai icma dövründə yaranması ilə əlaqədar məlumatlar mövcuddur. (2, 7).

Bundan başqa üst paleolit və mezolit dövründə ibtidai əkinçilik və heyvandarlığın meydana gəlməsi, nəticəsində, ibtidai incəsənət, daş işləmə, ağac işləmə sahələrində müəyyən uğurlar əldə edilmiş, ölü basdırma mərasimi meydana gəlmiş, axirət dünyasına inam yaranmışdı.

Bununla yanaşı, ətraf aləmin təsiri, digər canlılarla münasibət, o cümlədən əmək fəaliyyətləri nəticəsində, qəbilə və tayfa dinləri olan, totemizm, animizm, fetişizm yaranmışdı.

Bu inam forması yer kürəsinin müxtəlif istiqamətlərində yaşayan qəbilə, tayfalar içərisində fərqli şəkildə təzahür etmişdir. Misal üçün, Uzaq Şərq, Avropa, Asiya və Afrika eləcə də, Amerika xalqlarında da animizm, totemizm, fetişizm kimi qəbilə dinləri mövcud olmuşdur. Ərəb xalqları bu dövrü cahiliyyə dövrü adlandırırlar.

Heyvandarlıqla məşğul olan bəzi türk tayfaları isə qəbilə və tayfa icması dövründə, animizmlə yanaşı, Qurd toteminə inanmışlar.

Bəzi yarımköçəri heyvandarlıqla məşğul olan, türk tayfaları isə X əsrdə də totemizmə inanırdılar. Oğuznamə əsərində bəhs olunan Dədə Qorqud adı, şəxs olaraq totem kahinidir və Qurdu qoruyan mənasındadır.

İbtidai icma dövründə müxtəlif xalqların həyatında qəbilə, tayfa dinlərinin meydana gəlməsi, həm də yeni mərasim və dini ritualların yaranmasını şərtləndirdi

ki, bunun nəticəsində xalq oyunlarının, ov mərasimlərinin və dini qanunların əsası qoyuldu. Neolit dövründə bu münasibətlərin inkişafı nəticəsində yer planetində mövcud olan qəbilə və tayfalar içərisində ibtidai dinlər geniş şəkildə yayılmışdı.

Neolit dövrü ibtidai icma dövrünün yeni mərhələsi olmaqla, insanların həyatında baş verən dəyişikliklər nəticəsində əksər dünya xalqları tarixində qəbilələrin, tayfaların yeni mərhələdə yaşamlarına təsir etmişdir.

Arxeoloji məlumatlara əsasən, e.ə.VIII minillikdə Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölü ətrafında qazma evlər aşkarlanmışdır. (3, 149)

Misal üçün e.ə.VIII- e.ə.VII minillikdə, Uzaq Şərq və Cənub Şərqi Asiya xalqlarının qamış evlərdə yaşamaları haqqında arxeoloji məlumatlar mövcuddur.

Göyüşov R.B., Martinov A.İ., öz əsərində, mezolit dövründə Qara dəniz ətrafında əkinçiliklə məşğul olan türk tayfaları haqqında məlumatlar verməkdədir. (9, 145-146)

Bunun nəticəsində mezolit dövründən başlayan istehsal münasibətləri neolit dövründə yeni mərhələyə daxil oldu.

İcma forması. Mezolit dövrünün sonu, Neolit dövrünün əvvəllərində ibtidai icma quruluşunun dağılması sürətləndi. Qəbilə və tayfalar yeni inkişaf dövrünə, icma münasibətlərinə daxil oldular.

İcma, qəbilə və tayfaların birlik formasında yeni yaşayış tərzləri idi. Afrika, Asiya, Amerika, Avstraliya və Avrasiya ərazilərində Neolit və Eneolit dövründə başlayan bu münasibətlər, inkişaf etmiş feodalizm dövrünə qədər davam etmişdir. Bu amilin inkişaf etməsinə qəbilə və tayfaların təsərrüfat münasibətlərində, əmək vərdişlərində baş verən təkamülün mühüm təsiri oldu. Demək olar ki, planetin müxtəlif istiqamətlərində mövcud olan, fərqli qəbilə və tayfaların istehsal münasibətlərini, inkişaf etdirməsi, bu prosesin daha da fəallaşmasını şərtləndirdi.

İnsanların Neolit və Eneolit dövründə əkinçilik və bağçılıq, daşıqlama, metalışləmə ağacışləmə, dəri işləmə dulusçuluq (sənətkarlıq) və digər sahələrdə əldə etdikləri yeniliklər, bununla yanaşı, təsərrüfat münasibətlərinə cəlb edilən yeni növ canlıların inkişaf etdirilməsi, qəbilə və tayfaların yeni yaşayış tərzinə keçmələrini şərtləndirdi. Tayfa və qəbilələr daxilində əmək bölgüsü baş verdi.

Ailə icmalarının yaranması, təsərrüfat və əmək verdişlərinin təkamülü, bununla yanaşı, iqlim şərtlərində baş verən dəyişikliklər icma münasibətlərinin inkişafının sürətlənməsinə səbəb oldu.

Neolitin sonu, Eneolit dövründə köçəri, yarımköçəri ailə icmalarının məskunlaşması prosesi başlandı. Əksər dünya xalqlarında, qəbilə, tayfa icmaları daxilində qoşa nigahlı ailələr yarandı. Bunun nəticəsində nəslı-icma quruluşu matriarxat zəiflədi. Xüsusi mülkiyyət yarandı.

Demək olar ki, müxtəlif tayfalarda Neolit və Eneolit dövrünü əhatə edən bu proseslər yeni münasibətlərin icma formasıyasının inkişafına şərait yaratdı.

Yer planetində müxtəlif qrup adları ilə şərti adlandırılmış tayfalar, çay, göl, dəniz, dağ, çöl, meşə şəraitində məskunlaşmağa başladılar. (misal üçün türk xalqlarında peçeneqlər-piçənək ərazisində yaşayanlar, polovets-sak - qırçaqlar-çöl ərazisində yaşayanlar, kaspilər- xəzərlər, dəniz ətrafında yaşayan və s adlarla adlandırılan tayfalar ümumi, adları Oğuz tayfaları deyə bilinməkdədir). Bunlar ilk oturaqlaşmış tayfalar idi.

İradə Avşarova, Qənirə Pirquliyeva əsərində göstərir ki, Azərbaycan respublikasında Firuz düşərgəsində Neolit, Eneolit dövrlərinə aid, oturaqlaşmış qəbilələrə məxsus, gil qablar, muncuqlar aşkarlanmışdır. (6, 66). Həmçinin eneolit dövrünə aid Tovuzçay, Şəmkiçay, Şomutəpə, Töyrəttəpə, Əliköməktəpə arxeoloji düşərgələri, oturaqlaşmış insan məskənləri hesab olunmaqdadır. (6, 73-74).

Neolit və Eneolit dövründə oturaqlaşmış qəbilələrin mədəniyyətinə aid Mesopotomiya, Ural, Qərbi Avropa, Afrika, Amerika, Uzaq Şərq xalqlarında da nümunələr aşkarlanmışdır. Göyüşov R.B., Martınov A.İ. əsərində, Uzaq Şərq, Sibir, Ural arxeoloji düşərgələrində Neolit və Eneolit dövrünə aid, oturaqlaşmış qəbilələrə məxsus, maddi mədəniyyət nümunələrinin aşkarlandığından bəhs edir. (9, 83).

Həvilov. H.A. əsərində e.ə. VI- IV minillikdə Misir ərazisində oturaqlaşmış qəbilələrə məxsus, əkinçilik mədəniyyətinin mövcudluğunu qeyd etmişdir. (7, 239).

Oturaqlaşmış həyata keçən ilk insanlar qazma evlərdə, alaçıxlarda, qamışdan və ağac budaqlarından hazırlanmış sığınacaqlarda məskunlaşmışdılar. Bunlar ilk icma kəndləri idi. Bu qəbilə, tayfa icması əsasən, əkinçilik, heyvandarlıq, yığıcılıq, bağçılıq, sənətkarlığı və müxtəlif sahələri inkişaf etdirməyə başladılar.

Azərbaycan arxeologiyası əsərində, Neolit sonu, Eneolit dövründə, Urmiya gölü hövzəsi, Həsənli, Firuz, Yanıqtəpə, Şimali Azərbaycanda Kültəpə, Damcılı, Daşaltı və digər ərazilərdə oturaqlaşmış həyata keçən tayfalar haqqında düşərgə məlumatları əldə edilmişdir. (3, 149-169).

Bununla bərabər, neolit dövründə müxtəlif qrup qəbilə və tayfalar, köçəri və yarımköçəri heyvandarlığı əsas təsərrüfat sahəsi olaraq, inkişaf etdirməyə başladılar. Alaçıxlarda, yurtalarda məskunlaşan bu qəbilə və tayfaların əsas məşğuliyyət sahəsi, heyvandarlıq, yığıcılıq, ovçuluq idi.

Göyüşov R.B., Martinov A.İ. əsərində Qərbi Sibir mədəniyyəti haqqında məlumat verərkən ovçuluq, yığıcılıq və sənətkarlıqla məşğul olan köçəri qəbilələr haqqında bəhs etməkdədir. (9, 75). Müəlliflər yenə öz əsərlərində Baykalətrafi, Yakutiya, Xakasiya, Qərbi Avropa sərhədlərinə qədər, geniş arealda fəaliyyət göstərən, neolit və eneolit dövrünə aid, köçəri təsərrüfat sahəsi ilə məşğul olan türk xalqlarının mədəniyyət nümunələrinin aşkarlanmasından bəhs etməkdədirlər. (9, 75-77). Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, türk xalqlarına məxsus qəbilə və tayfaların müəyyən hissəsi köçəri olsalar da, yanlışlıqla tarixi ədəbiyyatlarda hamısı köçəri deyə adlandırılmışdır. Yəni türk xalqlarına məxsus qəbilə və tayfaların bir hissəsi oturaqlaşmış, bir hissəsi köçəri olmaqla birlikdə, bir hissəsi də yarımköçəri olmuşdur.

Amerika, Mərkəzi Afrika, Avstraliya o cümlədən Avrasiya qitəsində mövcud olan qəbilə və tayfalar da, Neolit və Eneolit dövründən başlayaraq, erkən və inkişaf etmiş feodalizm dövrünə qədər, o cümlədən sonrakı dövrlərdə də, köçəri və yarımköçəri heyvandarlıq məşğuliyyətlərini davam etdirmişlər.

Burada bir amili qeyd etmək lazımdır ki, bir çox canlıların təsərrüfat münasibətlərinə cəlb edilməsi insanların oturaqlaşması üçün zəmin hazırlamış,

bununla yanaşı köçəri və yarım köçəri heyvandarlığın inkişafına da şərait yaratmışdır.

Demək olar ki, Neolit dövrünün sonu, Eneolit dövründə məskunlaşan oturaqlaşmış və köçəri, yarımköçəri icmaların təsərrüfat münasibətləri, oxşar şəkildə inkişaf edirdi.

Oturaqlaşmış əhali heyvandarlıq, əkinçilik, sənətkarlıq, ovçuluq, yığıcılıq təsərrüfatlarını yaşadıkları bölgəyə uyğun olaraq dağ, çöl, dəniz, göl, çay, çəmən, meşə ərazilərinə uyğun olaraq inkişaf etdirməyə başladılar.

İlk oturaqlaşmış kənd icmalarında məskunlaşan qəbilə, tayfalar qonşuluq şəklində birləşmişdilər. İcmanın umumi torpaqları ilə bərabər, hər ailənin ayrıca təsərrüfatı mal-qarası, əmək alətləri, əkin payı mövcud idi.

Yəni icma daxilində xüsusi mülkiyyət yaransa da, bazar təsərrüfatı mövcud deyildi. İstehsal olunan məhsullar, insanların şəxsi tələbatlarını qarşılamaq üçün idi. Alış-veriş məhsul mübadiləsi ilə həyata keçirilirdi. Oturaqlaşmış tayfa və qəbilələr daxilində maliyyə, ticarət, vergi münasibətləri mövcud deyildi. Bununla yanaşı, qəbilə və tayfalar qorunmazlıq şəraitində yaşayırdılar.

İlkin vaxtlarda qəbilə və tayfa icmalarında idarəçilik demək olar ki, mövcud deyildi. İcma nümayəndələri yaşayış tərzlərini qəbilə, tayfa dinləri qanunlarına əsaslanaraq tənzimləyirdilər.

İcma qanunları primitiv formada inkişaf edirdi. Qəbilə və tayfalar daxilində mühüm məsələlər ailə icmalarının rəhbərləri tərəfindən həll olunurdu ki, bu amil tədricən ağsaqqallar şurasının meydana çıxmasına şərait yaratmışdı. Türk xalqlarında ağsaqqallar şurası, əfqanlarda cirqə, ərəblərdə şeyxlər, Romada senat, xalq tribunu, Yunanıstanda konsul adlandırılan bu idarəetmə formasının əsası icma dövründə meydana gəldi. (Hazırda parlamentli dövlətlər, məhz ağsaqqallar şurası birliyinə əsaslanır). Demək olar ki, planetin müxtəlif istiqamətlərində bu proseslər oxşar şəkildə inkişaf edirdi.

SSRİ arxeologiyası əsərində, məlumat verilir ki, bəzi qəbilələrdə ailə icmalarının rəhbərləri, bəzilərinə qəbilə başçıları mövcud idi. Qəbilə başçıları, qan qohumlarının birliyi və ya qan qohumları şurası tərəfindən seçilirdi. Qəbilə,

kəndləri dövlətin ilk rüşeymləri idi. Qəbilə,başçıların funksiyası, təsərrüfata rəhbərlik etmək, nəsillər arasındakı ixtilafı həll etmək, hərbi işə rəhbərlik etməkdən ibarət idi. Nəsl şura- nəslin tam bərabər hüquqlü üzvlərinin yığıncağı idi. Qəbilə, şurası isə nəsil ağsaqqallarının yığıncağı idi. (9, 69).

Köçəri, yarım köçəri qəbilə, tayfalarda da eyni vəziyyət hökm sürürdü. Ancaq eneolit dövründə çox mühüm hadisə qəbilə və tayfalar daxilində qoşa nigahlı ailə icmalarının inkişafı, təsərrüfat münasibətlərinə, həm də qonşuluq münasibətlərinə təsirsiz ötürmədi. Bunun nəticəsində, həm də mülkədarlığa keçid baş verdi. (Bu sonradan quldarlıq mülkədarlığı ilə əvəz olunmuşdur. Quldarlıq mülkədarlığı icma mülkədarlığı (xüsusi mülkiyyət) ilə paralel şəkildə davam etmişdir. Bəzi xalqlarda quldarlıq, bəzilərdə icma mülkədarlığı inkişaf etmişdir. Bununla bərabər icma və quldarlıq mülkədarlığının paralel davam etdiyi ərazilər də mövcud idi.).

Türk xalqları tarixi əsərində göstərilir ki, Qərbi Türkünstan ərazisində yaşayan tayfalar, e.ə VI minillikdən başlayaraq heyvandarlıqla məşğul olurdular. Aşqabad yaxınlığındakı Ceytun arxeoloji məskəni və Anau mədəni düşərgəsi bu qəbildəndir. Tədqiqatçılara görə, e.ə VI- IV minillikləri əhatə edən Ceytun və Anau arxeoloji mədəniyyətləri maldar tayfalara məxsus nümunələrdir. (10, 7-8).

İcma şəklində yaşayan, köçəri, yarımköçəri əhalinin təsərrüfat münasibətləri də qəbilə, tayfa qaydalarına əsaslanırdı. Başlıca məşğuliyyət sahəsi olan heyvandarlıqla yanaşı, yığıcılıq, ovçuluq, sənətkarlıq da inkişaf edirdi. Tayfa və qəbilə daxilində ümumi əmək mövcud idi. Vergi, ticarət, maliyyə münasibətləri inkişaf etməmişdi. Tayfa və qəbilələr mülkədar funksiyasına malik olsalar da qorunmazlıq şəraitində fəaliyyət göstərirdilər. Məhz bu amil qəbilə və tayfalar daxilində hərbi işinin inkişafını vacib edirdi.

Bununla bərabər istehsal olunan məhsullar, bazarlama üçün deyil, insanların şəxsi tələbatlarını ödəmək üçün idi. Qəbilə və tayfalar daxilində alış-veriş məhsul mübadiləsi ilə həyata keçirilirdi. İqlim şərtlərinin təsiri, natural təsərrüfatın daha geniş ərazidə mövcudluğu və digər amillərin təsiri nəticəsində, bu münasibətlər zəif şəkildə inkişaf edirdi.

Tayfa və qəbilələr ailə icması xarakterində fəaliyyət göstərirdilər. Planetin müxtəlif istiqamətlərində bu formada fəaliyyət göstərən tayfa, qəbilə icmasının böyük təsərrüfatı, həm də ayrı-ayrı ailələrin xırda təsərrüfatları şəklində bölünürdü. Ancaq daha böyük qəbilə və tayfalarda yaşamağın üstünlüyü qəbilə və tayfa ittifaqlarının yaranmasına şərait yaradırdı. Eyni soydan olan qəbilə və tayfa ittifaqlarının birləşməsi nəticəsində xalq, fərqli qəbilə və tayfa ittifaqlarının birləşməsi nəticəsində millət yaranırdı. (Millət bir neçə xalqın birlik formasıdır).

H.Həvilov əsərində göstərir ki, ibtidai icma dövründə qəbilələrin ittifaq şəklində birləşməsi zərurətdən irəli gəlirdi. Demək olar ki, qəbilə ittifaqları sinfi cəmiyyətə keçid dövründə yaranmışdı. (7, 69).

Eneolit dövründən başlayaraq, qarət müharibələri, qəbilə-tayfa dinləri uğrunda başlayan qarşıdurmalar və qız qaçırma hallarının başlanması nəticəsində qəbilə və tayfa ittifaqlarının yaranması prosesi daha da sürətləndi. Bu amil dövlətlərin yaranmasına şərait yaratdı.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Ailənin xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi, Bakı- Azərbaycan dövlət nəşriyyatı-1971
2. Azərbaycan etnoqrafiyası, Bakı-Şərq-Qərb-2007, I cild
3. Azərbaycan arxeologiyası daş dövrü, altı cildə, Bakı-Şərq-Qərb-2008, I cild.
4. Perşiç A.İ. İstoriya pervobitnoqo obşestva, Moskva-Nauka-1982
5. İstoriya pervobitnoqo obşestva M-Nauka-1974
6. İradə Avşarova, Qənirə Pirquliyeva. Qafqaz arxeologiyası, Bakı-2010
7. H.Həvilov Dünya xalqlarının etnoqrafiyası, B- Bakı Universiteti nəşriyyatı-1999
8. Kozlova K.İ. İstoriya pervobitnoqo obşestva osnovı etnoqrafii M-1978
9. Göyüşov R.B., Martinov A.İ., SSRİ arxeologiyası Bakı-Maarif-1990
10. Türk xalqları tarixi, metodik vəsait, Bakı-Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1994, I hissə

FORMASIYALARARASI FƏRQ. QULDARLIQ FORMASIYASI (II BÖLMƏ)

İ.C.ƏMİRLİ

Bakı Dövlət Universiteti

Israilamirli@ mail.ru.

E.ə IV minillikdən başlayaraq icma formasıyasının, inkişafı daha da sürətlənməyə başladı. Tarixi ədəbiyyatda icmaların daxil olduğu bu quruluş quldarlıq formasıyası adlanır. E.ə IV minillikdən başlayaraq, III-V əsrlərə qədər quldarlıq formasıyası davam etmişdir. XX əsrə qədər isə quldarlıq münasibətləri digər formasıyalarla paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Həm icma, həm feodalizm, həm sosializm, həm də kapitalizm formasıyası ilə birgə mövcud olmuşdur.

Eneolit dövründə icmalar qəbilə və tayfalardan ibarət olmaqla oturaqlaşmış və köçəri, yarımköçəri şəkildə yaşamlarını davam etdirmişlər. Bunun nəticəsində ixtisaslaşmış təsərrüfat sahələri inkişaf etməyə başlamışdır. İlk kəndlər və şəhərlər yaranmışdır. Qəbilə və tayfaların kəndlərdə və şəhərlərdə məskunlaşması zamanla bu icmaların dağılmasına və yenilərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qəbilə və tayfa icması kollektiv mülkiyyət və kollektiv əmək münasibətləri formasından ailənin şəxsi mülkiyyət və şəxsi əmək münasibətlərinə cəlb olunmuşlar. İcma təsərrüfatı ilə yanaşı, şəxsi mülkiyyət münasibətləri də meydana gəlmişdir. Xüsusi mülkiyyət formasında əmək münasibətlərinin inkişaf etməsinin səbəbi isə anaxaqanlıqını, qoşa nigahlı ailələrin əvəz etməsi, yeni təsərrüfat sahələrinin yaranması səbəb olmuşdur. Sənətkarlığın və kənd təsərrüfatının inkişafı isə bu amili daha da möhkəmləndirmişdir. Digər tərəfdən köçəri və yarımköçəri

icmalarda qəbilə və tayfaların əmlakı xüsusi mülkiyyət şəklində əks olunmağa başlamışdır. Bu amil qəbilə və tayfalar arasındakı münasibətlərin əsasını qoymuşdur. Əmtəə-pul münasibətlərinin zəif inkişaf etməsi, natural təsərrüfatın mövcudluğu da qəbilə və tayfalar arasındakı münasibətlərə səbəb olan amillərdən olmuşdur.

Bunun nəticəsində eneolitdən başlayaraq, tunc və dəmir dövrünü əhatə edən bu mərhələlərdə tayfa (sülalə), tayfa ittifaqları, icma, şəhər, qala, imperiya tipli dövlətlərin yaranması baş vermişdir. Azərbaycan sovet ensiklopediyasında göstərilir ki, E.ə. IV minillikdən başlayaraq yaranan qədim dövr dövlətlərinin əksəriyyəti quldarlıq münasibətlərinə əsaslanırdı. (13, səh. 264).

Bu zaman, istehsal münasibətlərinin inkişaf etməsi, xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi, əmlak bərabərsizliyinin artması, müharibələrin və cinayətlərin çoxalması, quldarlıq formasıyının yaranmasına şərait yaratdı.

Quldarlıq quruluşunun yaranması üçün ilk amil, müharibələrin başlaması oldu. Bu dövrdə ərazi, insan resursları, din və sərvətlər uğrunda müharibələr başladı. Bunun nəticəsində çoxlu sayda əsirlər həbs edildi. İlk vaxtlar həbs edilən əsirləri qətlə yetirirdilər. Lakin zaman keçdikcə həmin əsirləri qula çevirməyə başladılar. Bununla quldarlıq quruluşunun yaranması üçün ilkin şərait yarandı.

(Eneolitdə insanlığın kəşf etdiyi köləlik formasıyının qanunları demək olar ki, bütün formasıyalar dövründə, o cümlədən müasir dövrdə baş verən müharibələr zamanı da işlək vəziyyətdə olmuşdu. Misal üçün İkinci Dünya müharibəsi zamanı və ondan sonra baş verən müharibələr dövründə də, klassik quldarlığın qanunları əsas götürülmüş, çox saylı əsirlər müxtəlif sahələrdə köləlik münasibətlərinə cəlb olunmuşlar).

Quldarlıq, yəni qul sahibi olmaq, ona görə əhəmiyyətli idi ki, bu cəmiyyətdə istismar edilənlərin əməyi maliyyə vahidi ilə dəyərləndirilmirdi. Qullar nəinki, istehsal vasitələri üzərində hakimiyyətdən məhrum idilər, onlar hətta öz ağalarına məxsus idilər. Quldarlar qulları bazardan ala bilər, sata bilər, döyə və hətta öldürə bilərdilər.

Qədim dövr tarixçiləri quldar və qul münasibətləri haqqında məlumat verərkən yazırlar ki, qul bir insanın başqa birinin mülkü olmasıdır. Bəzən bir

adamın mülkü olan adama kölə və ya qul sahibinə himayədar deyilirdi. Misal üçün Asiya quldarlığında xidmətçilərə kölə, qadın qullara isə cariyyə deyilirdi. Bununla əlaqədar müsəlmanların Quran kitabında deyilir ki, kölələrinizə Allahın sizə verdiyi maldan verin, cariyyələrinizə hörmətlə yanaşın. (9, səh. 353)

Asiya quldarlığında qədim zamanlardan başlayaraq əsir düşənlər, ağır cinayət işləyənlər, borcunu ödəyə bilməyənlər, cinayət törədən insanlar qul qəbul edilir və qul bazarında satılırdı.

Asiya və Afrika quldarlığı. Qədim dövr Asiya və Afrika quldarlığının ilk mərhələsi Misir dövlətindən başlayır. Yusif Yusifov əsərində göstərir ki, e.ə IV minilliyin sonunda iqtisadi cəhətdən güclü olan, Misir dövləti yarandı. (18, səh.158)

Misir fironları qədim səltənət (e.ə. 2800-2250-ci illər) dövründən başlayaraq, Fələstin, Finikya, Nubiya ərazilərində işğalçı müharibələr aparmağa başladılar. Bunun nəticəsində çoxlu sayda əsir həbs edildi. İlk vaxtlar əsirləri qətlə yetirirdilər. Lakin, sonradan hərbi əsirlərin əməyindən təsərrüfatda istifadə edilməyə başlandı.

Qədim Misir səltənətində, hökmdar, məbəd, əyanların təsərrüfatları ilə yanaşı fərdi təsərrüfatlar da vardı ki, burada da qul əməyi tətbiq olunurdu. Qulların tərkibi yadellilərdən və misirlilərdən ibarət idi. Misal üçün Xeops ehramının tikintisində 20 il ərzində 100 min qul çalışmışdı. (18, səh.158-160). Bu qulçuluq forması elmi ədəbiyyatda klassik quldarlıq növü adlanır.

A.Turaev əsərində, orta səltənət dövründə Misir cəmiyyətində üç əsas sosial təbəqənin mövcudluğundan bəhs edir. Quldarlar, azad istehsalçılar və qullar. (16, səh. 215-229).

Qul sahibləri və qullar qədim Misir cəmiyyətində əhalinin çox hissəsini təşkil edirdi. Qədim Misirdə qulların artması, fironların ardıcıl olaraq davam etdirdikləri, uğurlu müharibələr ilə əlaqədar idi.

Turaev əsərində, orta səltənət dövründə qulların Misir dövlətində demək olar ki, bütün təsərrüfat sahələrində çalışmaları barədə məlumatlar verir. Qullar dövlət və məbəd təsərrüfatlarında əsas işçi qüvvəsi olmaqla, bərabər din xadimləri, hərbi və əyanların əmlakının bir hissəsini təşkil edirdilər.

Orta səltənət dövründə Misir dövlətində, əhalinin azad istehsalçılar təbəqəsinin də təsərrüfatında qul əməyindən istifadə olunurdu. Ev köləliyi geniş yayılmışdı. (16, səh.215-229) Ev köləlik növü tarixi ədəbiyyatda məişət quldarlığı adlanır.

Turaev əsərində göstərir ki, kütləvi şəkildə qullar saraylarda və məbədlərdə çalışırdılar. E.ə. XVIII əsrdə, orta səltənət dövründə, dövlət və məbəd təsərrüfatlarında çalışan, qulların amansız istismarı nəticəsində, üsyan baş versə də qarşısı alınmışdı. (16, səh.215-229) İ.L.Snequrov və Y.P. Fransov da öz əsərlərində XIII sülalənin dövründə bu faktın olduğunu təsdiqləyirlər. (14, səh. 186) Ancaq yeni səltənət dövründə (e.ə. 1580-1085-ci illər) qullara qarşı mülayim rəftar mövcud idi. III Tutmosun uğurlu müharibələri nəticəsində aşağı sosial təbəqəyə mənsub ailələr də qul saxlayırdılar. Yadelli qullara Misir adları verilirdi.

Yusif Yusifov əsərində göstərir ki, qul əməyindən dini məbədlər geniş şəkildə istifadə edirdilər. Misal üçün III Tutmos Megiddo qələbəsindən sonra, əsirlərin bir hissəsini Amon məbədinə göndərmişdi. Əsirlər məbəd təsərrüfatında işləməli, torpağı əkib- becərməli idilər. (18, səh. 179)

Mesopotomiya ərazisində yaşayan tayfalar isə hərbi əsirləri yeyir və qətlə yetirirdilər. Azərbaycan Sovet ensiklopediyasında məlumat verilir, ki, Mesopotomiyanın şəhər dövlətlərində e.ə.III minillikdə təsərrüfat vəziyyətinin inkişafı ilə əlaqədar hərbi əsirlər müəyyən dəyər kəsb etməyə başladılar. İndi onları öldürmür, əsirlərin əməyindən istifadə edirdilər. (13, səh. 264).

Mesopotomiyanın tayfa, tayfa ittifaqları və şəhər dövlətlərində köləlik kəşf edildi. Çox keçmədən köləlik öz inkişafında icma münasibətlərindən irəli gedərək bütün xalqlar arasında hakim istehsal üsuluna çevrildi.

E.ə IV minilliyin sonu- e.ə.III minillikdə, Mesopotomiya ərazisində mövcud olan dövlətlərdə quldarlıq forması bərqərar oldu. Akkad, Şumer, Ur, Laqaş, Babilistan, bu qəbildən olan dövlətlər idi.

Bunlardan Babilistan quldar dövlətində sosial və iqtisadi təbəqələşmə daha da dərinləşmişdi. Yusif Yusifov əsərində göstərir ki, Babil cəmiyyətində quldarlarla yanaşı, azad adamlar təbəqəsi də mövcud idi ki, onlar da qul əməyindən

istifadə edirdilər. Hər bir adamın bir-iki qul saxlamağa ixtiyarı vardı. Bu ictimai sinifə mənsub olanlar öz əməyi ilə yaşayan, lakin qul saxlayan əhali idi. (18, səh. 294).

Sonuncu ictimai qrupun üzvləri ya varlanıb daha yüksək iqtisadi və sosial mövqeyə sahib olur, ya da müflisləşib yoxsullar cərgəsini artırırdılar. Buna səbəb olan əsas amil isə Mesopotomiyanın həm şəhər, həm də kəndlərində natural təsərrüfatın geniş şəkildə mövcudluğu və əmtəə pul münasibətlərinin inkişaf etməməsi səbəb olurdu.

M.A. Korostevseva əsərində göstərir ki, Babilistanda digər sosial təbəqəni, torpaq və istehsal vasitələrindən məhrum olmuş, əmək adamları təşkil edirdilər. Zəhmətlə dolanan bu adamlar əmlaklarını itirərək qul vəziyyətinə düşmüşdülər.

Əslində əmlaklarını itirmiş, əmək adamlarının sosial vəziyyəti qulların vəziyyətindən fərqlənmirdi. Onlar borc üzündən, yaxud başqa səbəbdən ağadan asılı vəziyyətə düşürdülər. Onları satmaq, bağışlamaq olmazdı. Əmək adamları dövlət, məbəd və fərdi təsərrüfatlarda işə cəlb olunurdular. Əmək adamları ilə müqayisədə qullar hüquqsuz vətəndaşlar idi. Qul danışan canlı, yeriyən alət hesab edilirdi. (10, səh. 225-243).

Yusif Yusifov əsərində göstərir ki, qul əməyi Babil cəmiyyətində bir çox hallarda ailə üçün sərfəli olmurdu. Buna görə ağa quluna sərbəstlik verirdi. Əvəzində qul ağaya görə, müəyyən ödəniş verməli olurdu. Beləliklə qul müəyyən hallarda əmlaka malik olurdu. Müstəqil təsərrüfatla məşğul olması nəticəsində qul varlansaydı, onun bütün varı ağasının mülkü hesab olunurdu. Sərbəstliyə çıxmış, lakin əvvəlki kimi ağasının əmlakı hesab olunan qul ildə 12 şekel məbləğində ağasına gümüş verməli idi. Yeni Babilistan cəmiyyətində qulun qiyməti 60-90 şekel gümüşə bərabər olurdu. Sənətkar qulların qiyməti, peşəsi olmayan qullara nisbətən baha idi. Qul alınıb satılırdı, icarəyə verilirdi, girov qoyula bilərdi. (18, səh. 294-295).

M.A. Dandamaev. əsərində bir quldarın öz qulunu muzd müqabilində bir aylığa işləməyə verdiyi barədə məlumat verir. (3, səh. 74). O, yenə öz əsərində

məbədlərin də muzd müqabilində qullarını işləməyə verdikləri haqda məlumat verir. (3, səh.76)

Yusif Yusifov əsərində göstərir ki, yeni Babilistan dövründə qullar bir sıra hüquqlara da malik idilər. Bu dövrdə, ailə və əmlakı olan müstəqil təsərrüfat saxlayan qulların xüsusi mülkiyyət sahibi olduqlarını bildirən möhürləri vardı. Onlara ailə saxlamaq, ev və əmlaka sahib olmaq ixtiyarı verirdilər. Qula müstəqil iş aparmaq tapşırılırdı.

Müqavilə bağlanan zaman onlar, şahid sifəti ilə də çıxış edirdilər. Bu cür müqavilələr adətən azad adamlar arasında bağlanılırdı. Yeni Babilistan dövründə əmlakın alınib satılması, icarəyə verilməsi, girov qoyulması və sair müqavilələr qullar tərəfindən də bağlanılırdı. Qul öz təsərrüfatında işlətmək üçün satın qul ala bilirdi. Eyni zamanda o, azad adamı muzdla işlədirdi. Varlı qul şəxsi azadlığa malik deyildi və azadlığı satın da ala bilmirdi. Çünki, o qulun azadlığa buraxılması ixtiyarı onun ağasına mənsub idi.

Lakin ümumiyyətlə qulların əksəriyyəti heç bir mülkiyyətə malik olmayıb bilavasitə saray, məbəd və ailə təsərrüfatında işlədilirdi. Ağır istismardan qurtarmaq üçün qullar etiraz əlaməti olaraq ağanın üzünə qayıdır, iş görmür, təsərrüfata can yandırmırdılar. Bir çox hallarda qullar ağanın evindən qaçırdılar, lakin onlar tapılıb geriyyə qaytarılırdı. (18, səh. 294-295). Hazırda Azərbaycan dilində işlənən quldur sözü də sahibinin yanından qaçmış və meşələrdə dağlarda gizlənən və soyğunçuluqla məşğul olan qullara deyilirdi ki, müasir günümüzdə bu ifadə soyğunçu mənasında işlənməkdədir.

Yusif Yusifov əsərində məlumat verir ki, köləliyin mövcud olması cəmiyyətin sosial və siyasi münasibətlərinə təsir göstərir və sinfi ziddiyyətləri kəskinləşdirirdi.

Məbədlərə mənsub sənədlərdə deyilirdi ki, məbəd qulları tez-tez narazılıqlarını bildirirdilər. Məbəd qulları həm çoxluq təşkil edir, həm də dəstə halında işləyirdilər. Buna görə onlar vəzifəli məbəd işçilərinin özbaşınalığına qarşı birgə çıxış edirdilər. Lakin qullar köləliyin ləğv edilməsi məsələsini irəli sürmürdülər. Babil eləcə də Şərq cəmiyyəti köləliyin mövcud olmasını adi hal

hesab edirdilər. Buna görə bu istismar sisteminin ləğv olunması məsələsi qaldırılmırdı. (18, səh. 294-295).

Yeni Babilistan dövründə ölkədə xeyli peşə sahibi, sənətkar qullar vardı. Sənətkar qul əməyi məbəd, dövlət və böyük fərdi təsərrüfatlarda tətbiq olunurdu. Lakin, sənətkarlıq sahəsində qul əməyi, azad peşə sahiblərinin əməyini sıxışdırıb aradan çıxara bilmədi. Sənətkarlıq istehsalında başlıca yeri azadların əməyi tuturdu. Məbəd və xüsusi şəxslər sənətkarlıq sahəsində olan ehtiyacı ödəmək üçün azad muzdurların ixtisaslaşmış əməyindən istifadə edirdilər.

Yusif Yusifov əsərində məlumat verir ki, Yeni Babilistanda əsas qul mənbəyi müharibələr olmuşdu. Bununla bərabər azad babillilər arasında baş verən sosial dəyişikliklər, köləliyi müflisləşmiş adamlar hesabına da inkişaf etdirirdi. Azad adamlar borc əsarətinə düşürdülər. Borcunu ödəməyənlər qul vəziyyətinə salınırdı. Yeni Babilistan cəmiyyətində borc köləliyi dəyişilirdi. Borclu sələmçinin təsərrüfatında işləməli və borcunu ödəməli idi. Sələmçi onu kənara sata bilməzdi. O, azadlığını saxlayırdı. İşləməkdən boyun qaçırırdısa, sələmçi borclunu həbs edə bilirdi. Bəzi hallarda borclu öz övladını sələmçinin yanında girov qoyurdu. Bu uşaqlar sələmçinin təsərrüfatında qul kimi işləyirdilər. Uşaqlar öz əməyi ilə borcu ödəyə bilməsəydilər, onda sələmçi onları qul vəziyyətinə salmaq ixtiyarına malik olurdu. Həmin adam uzun müddət köləlik əsarətində saxlanılırdı. Yeni Babilistan dövründə muzdlu azad əməyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq borc köləliyi məhdudlaşmışdı. Azad adamların əməyindən istifadə geniş tətbiq olunurdu. (18, səh.296).

Bu dövrdə Asiya və Afrika ərazilərinin digər istiqamətlərində, Hindistanda e.ə. IV- III minillikdə, Bəlucistanda e.ə. III minillikdə, Urmiya gölü ətrafında quldar dövlətlər meydana gəlmişdi. Bir sıra ərazilərdə isə qəbilə və tayfalar daxilində icma formasıyının uzun müddət davam etməsi, quldar dövlətlərin nisbətən gec e.ə. II- I minillikdə yaranmasına şərait yaratmışdır.

Həvil Həvilov əsərində məlumat verir ki, e.ə. II minillikdə Ərəbistanın cənub qərbində Mayın, Sabey, Himyar adlı ərəb mənşəli quldar dövlətlər meydana

çıxmışdı. E.ə. V əsrdə bu quldar dövlətlər eyni adlı Yəmən dövlət birliyinin tərkibində birləşmişdilər. (6, səh.341)

E.ə X əsrdə Suriyada quldar dövlət olan Dəməşq çarlığı təşəkkül tapmışdı. (6,səh.323)

E.ə. I minillikdə Mesopotomiya ərazisində quldar dövlət olan Assuriya dövləti mövcud idi. (6, səh, 325) Asiya qitəsinin ucqarlarında e.ə. I minillikdə Koreya ərazisində quldar dövlət olan Çoson dövləti, e.ə. VII- III əsrlərdə Vyetnamın şimal vilayətlərində Vanlanq adlı quldar dövlət birləşməsi meydana gəlmişdir. (6, səh.355-403). O, cümlədən Mərkəzi Asiya və İran ərazisində e.ə. I minilliyin II yarısında, Qərbi Türkünstan ərazisində sinifli cəmiyyətin mövcud olduğu dövlətlər yarandı. (15, səh. 13).

E.ə. I minillikdə Azərbaycanın cənub ərazilərində Manna və Midiya adlı quldar dövlətlər meydana çıxdı.

Bununla da quldarlıq forması Asiya və Afrika ərazilərində yaşayan xalqlar arasında tamamilə təşəkkül tapdı. Avropa qitəsində yaşayan xalqlar içərisində quldar dövlətlər I minillikdə yarandı.

Avropa və Amerika quldarlığı. Hər yerdə quldarlıq münasibətlərinin mövcud olduğu bir dövrdə, Avropada da köləlik yayılmış, bu haqda ilk yazılı məlumat Herodotun tarix əsərində bildirilmişdir. Herodot özünün Tarix əsərində bir neçə yerdə qullar haqqında məlumat vermişdir. (22) .

Avropa quldarlığı da Asiya və Afrikada olduğu kimi ümumi xüsusiyyətlərə malik idi. Köləliyin mənbəyi hərbi əsirlər, borc üzündən kölə olmuş azad adamlar, kölə doğulmuşlar, dəniz quldurluğu nəticəsində ələ keçirilmiş şəxslər idi. Avropa quldarlığının ən inkişaf etmiş əraziləri Roma və Yunanıstan olmuşdur. Y. Həsənov məlumat verir ki, XII əsrdə Romada etrusklar qul əməyindən istifadə edirdilər. İlk qullar hərbi əsirlərdən ibarət idi. (7, səh.34) Ancaq nə qulların sayı, nə də onların vəziyyəti haqqında məlumat yoxdur.

A. Q. Bakşanina isə məlumat verir ki, e.ə XIV-XIII əsrlərdə Elladada qullar mövcud idi. (1, səh.81)

Tarixçilərin bir çoxu Avropada quldarlıq quruluşunun geniş yayılmadığını, ancaq bəzi ərazilərdə ibtida icma quruluşunun quldarlıqla əvəz olunmasını yazırlar. Ancaq bir məsələni dəqiqləşdirmək daha doğru olar ki, dünyanın digər istiqamətlərində olduğu kimi, Avropada da ibtidai icma quruluşunu, icma forması əvəzlədi. Lakin, icma forması dünya dövlətləri içərisində yekun formasıya çevrilə bilmədi. İcma forması quldarlıqla paralel şəkildə inkişaf etməyə başladı. Eyni dövlətlərin ərazisində quldarlıq, icma münasibətləri ilə paralel olmaqla yanaşı, quldarlıq formasında planetin müxtəlif istiqamətlərində icma forması quruluşunda paralel yaşayan xalqlar da mövcud olmuşdur.

Avropa və Amerika, Asiya və Afrikanın, bəzi əraziləri müharibələrə cəlb olunmayan əraziləri icma forması şəkildə feodalizm dövründə də yaşamlarını davam etdirmişlər. Müharibələrə cəlb olunan ərazilərdə isə quldarlıq quruluşu yarandı.

Roma və Yunanıstan müharibələrə fəal şəkildə qoşuldaqlarına görə bu ərazilərdə quldarlıq quruluşu bərqərar oldu. Quldarlıq quruluşu ona görə əhəmiyyətli idi ki, bu zaman çalışan insanların əməyi maliyyə dəyəri vasitəsilə ödənilmirdi.

M.A. Dandamaev öz əsərində məlumat verir ki, Yaxın və Orta Şərqdə quldarlıq Yunan, Roma və amerika quldarlığından fərqlənirdi. Burada qullar öz sahibilə işləyir və fəaliyyət göstərirdilər. Yaxın və Orta Şərqdə insan bir gün qul kimi satıla bilərdi, digər gün azad oluna bilərdi. (3, səh, 45). Məhz bunun nəticəsi idi ki, qullar Yaxın və Orta Şərq ərazilərində feodalizm dövründə bir çox dövlətlərin yaradıcıları idilər. Bunların sırasına Zəncilər, Eldəgizlər, Əyyubilər, Tulunilər və s göstərmək olar.

“Qədim Yunan tarixi” adlı məqalədə məlumat verilir ki, e.ə XI-IX əsrlərdə Yunanıstanda ibtidai icma quruluşunu tamamilə quldarlıq əvəz etmişdi. (27). Bununlada azad kəndli icmaları ilə birlikdə qulların da əməyindən geniş şəkildə istifadə olunmağa başlanmışdı. Yunanıstanda qullardan təsərrüfat, sənət, inşaat ticarətin bütün sahələrində istifadə olunurdu. Bonqard Q.M. əsərində məlumat verir ki, qul Yunanıstanda danışan əmək alətləri statusunda idi. (2, səh, 92)

Bu dövrə aid məlumatlarda bildirilir ki, yunan polislərində hamının geniş şəkildə qullar əldə etməyə ixtiyarı çatırdı. (8, səh.77). (Bir məsələni də yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, yunan polislərinin hər biri dövlət idi. Hazırda dünyada mövcud olan böyük şəhərlər də dövlət timsalındadır.)

A.Q. Bokşanina Attikada, Afinada, Korinfdə, Pantikapeydə, Sirakuzda və digər polislərdə çoxsaylı qulların olması barədə məlumat verir. (1, səh. 171)

Ancaq Yunanıstanda quldarlığın ən inkişaf etdiyi dövr e.ə VI-V əsrlərdə Yunan - Əhəməni müharibələrindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Demək olar ki, bu müharibələrdən sonra çoxlu sayda qullar əldə edilmişdi.

A.İ. Davatur öz əsərində yazır ki, Yunan - Əhəməni müharibələrindən sonra bütün şəhərlərdə qul bazarları var idi. (4, səh. 65). Müəllif yenə öz əsərində yazır ki, VI-V əsrlərdə Yunanıstanda hərbi əsir sözü qul sözü ilə eynilik təşkil edirdi. (4, səh. 28)

V.İ. Kuzişin isə öz əsərində e.ə VI-IV əsrlərdə Yunanıstanın inkişaf etmiş Afina, Korinf, Milet, Xios polislərində qul bazarlarının olması haqqında məlumat verir. (11, səh. 95). Bu qulların böyük əksəriyyəti Əhəmənilərlə müharibədə həbs edilmiş əsirlər idi. Onlar da azad icmaçılarla birlikdə çalışırdılar.

Bokşanina A.Q. öz əsərində yazır ki, Afinada azad vətəndaşlarla yanaşı qullar da təsərrüfatla məşğul olurdular. (1 səh.109)

Kuzişina V.İ digər bir əsərində göstərir ki, e.ə. V-IV əsrlərdə yunanlar özləri də kölə vəziyyətinə düşmüşdülər. (12, səh.69-72)

Bu zaman Avropada, Romada mövcud olan quldarlıq münasibətləri də inkişaf edirdi.

E.ə VIII əsrdə latın tayfalarının birləşməsi nəticəsində Roma dövləti yaranmış, e.ə VI əsrdə Roma respublikası meydana gəlmişdi. Azad kəndli təsərrüfatları ilə yanaşı quldarlıq istehsal üsuluna əsaslanan təsərrüfatlar üstünlük təşkil etməyə başlamışdı. Y.Həsənov öz əsərində məlumat verir ki, padşahlıq dövründə Romada köləlik var idi. (7, səh. 44)

Roma dövlətində qullar, quldar mülkədarlara məxsus təsərrüfat, inşaat, ticarət və digər sahələrdə çalışırdılar.

Zamanla Roma klassik quldarlıq dövlətinə çevrildi. Məlum olduğu kimi buna səbəb olan amillər yenə müharibələr oldu. Romanın işğalçı müharibələri nəticəsində əsir düşən döyüşçülər qula çevrilir, Romanın tutduğu ərazilərdə isə kəndli icma təsərrüfat sistemi qalmaqda davam edirdi. Bu kəndlilər torpaq münasibətlərinə cəlb olunsalar da hüquqsuz idilər. Roma sərkərdələri istila olunmuş ərazilərdə torpaq üzərində mülkədara çevrilirdilər. Torpaq sahibləri olan mülkədarlar, onlardan asılı vəziyyətə düşürdülər. Bu torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq (feodalizm) idi.

«Проблема рабство в древнем Египте» adlı məqalədə məlumat verilir ki, e.ə III əsrdən başlayaraq romalılarla birlikdə istila olunmuş bölgələr də vergi və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər. (23).

Bununla bərabər olaraq Romada, torpaq üzərində quldarlıq münasibətləri də paralel şəkildə inkişaf edirdi. Bu torpaqlarda əsasən qullar çalışırdılar. Misal üçün Y.Həsənov Roma tarixçisi Katonun iri torpaq sahiblərindən yazdığını göstərir. Bunlar Latifundiya-iri təsərrüfat adlanır və burada qul əməyindən istifadə olunurdu. (7,səh. 95)

“Romada quldarlığın tənəzüli. Xristianlığın meydana gəlməsi” adlı məqalədə məlumat verilir ki, e.ə V əsrdə Roma yeni ərazilər əldə etmək uğrunda qonşuları olan etrusklar, latınlar və başqa tayfalarla müharibələr aparırdı. E.ə IV əsrin ortalarında qazandığı qələbələr nəticəsində Roma İtaliyada güclü dövlətə çevrildi. Romanın latınlar (e.ə 340-338-ci illər), sammitlər, Epir çarı üzərində (e.ə 280-275) qələbələri nəticəsində Apenin yarımadasının 200 il davam edən işğalı başa çatdı. Roma (e.ə 264-e.ə 146-cı illərdə) Karfagenlə apardığı “ Pun müharibələrində” qələbə qazanıb, Aralıq dənizinin qərbində hegemonluğu ələ keçirdi. E.ə II əsrdə Yunanıstan, Makedoniya Aralıq dənizi sahilinin bir çox ərazisi Romanın tərkibinə qatıldı. (24).

Çoxlu sayda qul əldə edildi. E.ə.III-II əsrləri Roma quldarlığının tərəqqi etdiyi dövr kimi də qiymətləndirmək olar.Telmut Xyoflinq öz əsərində məlumat verir ki, e.ə III-II əsrlərdə Romanın apardığı müharibələr nəticəsində qulların sayı daha da artmışdı. (17, səh. 148)

Y. Həsənov yazır ki, Romada II əsrdən başlayaraq qulların amansız istismarı onların üsyanlarına səbəb olmuşdu. Qulların ilk çıxışı e.ə 198-ci ildə Lasiyada, e.ə 138-132-ci illər Sicilyada (7, səh. 106-107), e.ə 132-129-cu illərdə Perqamda (7, səh. 108-109), e.ə. 104 –cü ildə Sicilyada ikinci üsyan (7, səh.121), e.ə 74-71-ci illərdə Spartak üsyanı (7, səh.132-137) baş vermişdir.

e.ə I əsrdə Roma imperiyaya çevrildi. İnternet saytında məlumat verilir ki, I-II əsrlərdə Roma imperiyası ən qüdrətli zirvəsinə çatdı. Lakin II-III əsrlərdən başlayaraq, quldarlıq quruluşunda tənəzzül başlandı. Çünki qul əməyi getdikcə əhəmiyyətini itirirdi, qul nəzarətsiz yaxşı işləmirdi. Qullar üçün yaxşı işləməyin əhəmiyyəti yox idi. Onlara ancaq yemək və paltar verirdilər. Qullara nəzarətçilər, keşikçilər, quldarların özləri nəzarət edirdi. Quldarlıq təsərrüfatın inkişafı üçün əngələ çevrildi. Qul əməyinin daha sərfəli olmadığını quldarlar da başa düşürdülər. Buna görə də bəzi quldarlar qullara kiçik torpaq sahələri, əmək aləti, toxum, iş heyvanı verir, onlara ev tikməyə, ailə qurmağa icazə verirdilər. Belə qullara «daxmalı qullar» deyirdilər. «Daxmalı qullar» Romada yaranmışdı və quldarlıq quruluşunun tənəzzülü ilə bağlı idi. II əsrdə imperator Adrian qulu öldürməyi qadağan etdi.

Bu dövrdə iri torpaq sahibləri öz torpaqlarını kiçik hissələrə bölüb azad kəndlilərə icarəyə verirdilər. Romada belə xırda icarədarları kolonlar adlandırırdılar. Kolonlar öz əməklərinin nəticəsində maraqlı idilər. Qula nisbətən yaxşı işləyirdilər. II-III əsrlərdə qulları kolonlar əvəz etməyə başladı, onların sayı sürətlə artdı. (24)

Bununla da Romada klassik quldarlıq sona çatdı. 395-ci ildə Roma imperiyası Qərb və Şərq imperiyalarına ayrıldı. 476-cı ildə Qərbi Roma imperiyası qotların hücumları nəticəsində süquta uğradı.

Quldarlıq quruluşunu torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq dövrü (feodalizm) əvəz etdi. Bununla yanaşı, feodalizm dövründə də məişət quldarlığı qalmaqda idi. Həm şərq, həm də qərb ölkələrində məişət quldarlığı davam edirdi.

Ancaq quldarlığın inkişafının yeni mərhələsi Amerika quldarlığı ilə davam etdi.

Amerikada quldarlıq hələ hindu cəmiyyətinin dövründən mövcud idi. Bu quldarlıq əsasən məişət səviyyəsində inkişaf edirdi. Avropalılar Amerikaya gəldiyi zaman da bu münasibətlər davam edirdi. Averkieva Yuliya Pavlovna “рабство у индейцев Северной Америки” (Şimali Amerika hindularında quldarlıq) adlı əsərində yazır ki, ibtidai icma münasibətlərində olan qullar hindu cəmiyyətinin hüquqsuz üzvləri idi. Qul sahibləri qulunu sata, öldürə və qurban verə bilər, azadlıq bəxş edə bilərdi. Amerika hindularında qulun öldürülməsi sahibinin zənginliyinin əlaməti idi. Amerika hindularında qulların qurban verilməsi halı daha geniş yayılmışdı. Bayramlarda, yeni ev tikəndə qul qurbanı adəti daha geniş yayılmışdı. (müəll. Bütün dünya xalqlarında yayılmış bu adət İsmayıl peyğəmbərin dövründən başlayaraq zamanla aradan qalxmışdır. Hazırda müsəlmanların qeyd etdikləri Qurban bayramının mahiyyəti də insanların nə qədər dəyərli olmasını əks elətdirir) Müəllif yazır ki, Amerika hinduları qulları maral dərisinə, su sincabları dərisinə, avropalılar gəldikdən sonra isə onlara bir neçə adyala qullar satırdılar. (19). «Рабство в США» məqaləsində bildirilir ki, Amerikada quldarlığın yeni mərhələsi 1619- 1865-ci illəri əhatə etməkdədir. Amerikaya ilk dəfə zənci qulları 1619-cu ildə ingilislər, Vircinya ştatına gətirmişdilər. (25) Zinn Qovard əsərində bildirir ki, 1619 cu ildə artıq 1 mln qaradərili Afrikadan portuqal, ispan koloniyalarına, Cənubi Amerika və Karib bölgəsinə gətirilmişdi. (21)

Avropa kölə tacirləri bu kölələri Afrikada mövcud olan qul bazarlarından alır və yaxud həbs edirdilər. B. Devidson öz kitabında Afrika dövlətlərində qul ticarətinin olması haqqında məlumat verir. (20)

Demək olar ki, kölə ticarəti Afrika dövlətlərində hələ qədim zamanlardan mövcud olmuş və yeni dövrdə bu ticarətin gəlirli olması nəticəsində əksər hissələrini əhatə etmişdir. Yeni dövrdə əksər Afrika dövlətlərinin gəlirləri içərisində kölə ticarətinin xüsusi payı var idi. Xarici Asiya və Afrika ölkələri tarixi əsərində bildirilir ki, fransızların Seneqal çayı mənsəbində, Branderburqun-Qızıl sahildə, (1675-ci ildə) yerləri var idi. Hollandiyanın müstəmləkələri də burada idi. İngiltərənin müstəmləkələri Qambi çayı mənsəbində, Syera –Leonədə, Qızıl

sahildə, Laqos adasında və başqa yerlərdə idi. Bunlar ədviyyat, fil sümüyü, palma yağı, qızıl və kölə aparmaq üçün düzəldilmiş məntəqələr idi. (5, səh. 600)

Xarici Asiya və Afrika ölkələrinin yeni tarixi əsərində bildirilir ki, Kano, Katsina, Qobir, Zariya və s dövlətlər kölə ticarətinin mövcud olduğu dövlətlər idi. (5, səh. 599)

Avropa koloniyalarının mövcud olduğu Amerika qitəsində qullar əsasən torpaq mülklərində və məişətdə çalışdırılmaq üçün gətirilirdilər. Bu zaman Amerika koloniyalarında qul sahibi olmayan və əsasən əkinçilik, maldarlıqla məşğul olan kəndlilər üstünlük təşkil edirdilər. «РАБСТВО В США» məqaləsində məlumat verilir ki, 1860-cı il göstəricilərinə görə Amerika ştatlarının 12 milyonluq əhalisinin 4 milyonu qullar idi.(25)

Ancaq Amerika qitəsində quldarlıq münasibətləri uzun müddət davamlı olmadı. «Хронология отмены рабства в странах мира» məqaləsində bildirilir ki, 1683-cü ildə İspaniyanın koloniyası Çilidə, 18 may 1652-ci il Şimali Amerikada ilk ingilis koloniyası Roy-Aylenddə, Haitidə 1804-cü ildə, 1810-cu ildə Meksikada, 1824-cü ildə Mərkəzi Amerika respublikasında, 1830-cü ildə Uruqvayda, 1831-ci ildə Boliviya, 1853-cü ildə Argentinada, 1854-cü ildə Peru və Venesueleda, 1865-ci ildə ABŞ-da, 1886-cı ildə Kubada, 1888-ci ildə Braziliyada quldarlıq münasibətləri ləğv olunmuşdur.(26).

Bununla birlikdə dünyanın müxtəlif dövlətlərində də mövcud ola biləcək qulçuluq münasibətlərinin ləğvi barədə də qərarlar verilmişdir. Yaponiya 1500-ci ildə, Çar Rusiyası 1723-cü ildə, Yunanıstan 1822-ci ildə, Niderland 1814-cü ildə, Fransa və Danimarka 1848-ci ildə, Tunis 1846-cı ildə, Bolqarıstan 1879-cu ildə, Osmanlı imperiyası 1882-ci ildə, Koreya 1894-cü ildə, 1922-ci ildə Mərakeşdə, Əfqanıstan 1923-cü ildə, İraq 1924-cü ildə, İran 1928-ci ildə, Şimali Niqeriya 1936-cı ildə, Qatar 1952 –ci ildə, Səudiyyə Ərəbistanı 1962-ci ildə, Yəmən 1962-ci ildə, Birləşmiş Ərəb əmirlikləri 1963-cü ildə, Oman 1970-ci ildə, Mavritaniya 1981-ci ildə köləlik münasibətlərinin ləğvi barədə qərarlar vermişdir. (26).

XX əsrə qədər davam edən quldarlıq münasibətləri özünü doğrultmadı. Buna səbəb olan amillər kənd təsərrüfatının və sənayenin inkişafı, muzzdlu işçi

qüvvəsinə ehtiyacın çoxalması, dünyəvi qanunların meydana çıxması və s amillər təsir etmişdir. Əvvəllər qul kimi fəaliyyət göstərən insanlar indi bərabər hüquqlu vətəndaşlara çevrildilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Бокшанина А.Г. История древний Греции . Москва-Вышшая школа - 1972, 159 s
2. Бонгард Г.М. Бонгард-Левина. Древные Сивилизасии Москва-Наука-1989, 333 s.
3. Дандамаев М.А. Рабство в Вавилонии Москва-Наука-1974, 430 s
4. Даватур А.И. Рабство в Аттике VI-V вв.до.н.э. Ленинград-Наука-1980, 346 s
5. Xarici Asiya və Afrika ölkələrinin yeni tarixi. Bakı-Azərbaycan dövlət tədris pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, Bakı- 1962, 622 s
6. Həvil Həvilov Dünya xalqları etnoqrafiyası B-Bakı Universiteti-1999, 506 s
7. Həsənov Y. Qədim Roma tarixi. Bakı-Maarif-1975, 271s
8. Из истории древнего мира и средний веков Ленинград-наука-1956, 124 s
9. Qurani Kərim (azərbaycan dilində tərcüməsi, tərcümə edən Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev) Bakı- Nurlar-2016, 17 nəşr, Ən- Nur surəsi 18 cüz, 33 ayə, səh.353 626 s
10. Коростевсева М.А., Казнелсон И.С. Хрестоматия по истории древнего Востока Москва-Вышшая школа -1980, т.І, 430s
11. Кузышин В.И. Античное классическое рабство Москва-MQU-1990, 346 s
12. Кузышин В.И. История древний Греции. Москва-Вышшая школа – 1986, 234 s
13. Qayıbov və Eldarovun redaktəsi ilə, Azərbaycan Sovet ensiklopediyası, Bakı - Azərbaycan Sovet ensiklopediyası nəşriyyatı -1979, III cild, 599s

14. Снегуров И.Л., Франсов Й.П. Древний Египет. Ленинград-1938, 340 s
15. Türk xalqlarının tarixi. Bakı- Bakı Universitetinin nəşriyyatı 1994, hissə I (metodik göctərici), 75
16. Тураев А. История древнего Востока Ленинград- ОQIZ-1935, 350 s
17. Телмут Хйофлинг. Римляны рабы гладиаторы Москва-Мысл- -1992, 380 s
18. Yusif Yusifov. Qədim Şərq tarixi. B-Şərq-qərb-2007, 487 s
19. Аверкиева Йулия Павловна Рабство у индейцев Северной Америки. www.indiansworld.org.
20. Девидсон Б. Африканская работорговля (www://ec-dejavu.ru/s-2/Slavery.html)
21. Зинн Говард. Народная история США: с 1492 года до наших дней. Москва-Вес-Мир, 2006, səh, 37-55 (www://ec-dejavu.ru/s 2/Slavery.html)
22. Herodot Tarix Bakı-1998, I hissə, tərcümə edən Pənah Xəlilov, www.kitabxana.net.
23. www.drevniyegipet.ru. Система Налогов в Древний Риме 03.11.2015
24. www.kayzen.az. Romada quldarlığın tənəzülü. Xristianlığın meydana gəlməsi., 5 iyul, 2010
25. www.usa-info.com. Рабство в США., 20.12.2010
26. www.taday.ru. Хронология отмены рабство в странах мира, 03.03. 2016
27. www.worldpress.com. Qədim Yunan tarixi. 2 iyun 2010

Formasiyalararasıfərq. Feodalizm formasıyası (III bölmə)

İ.C.ƏMİRLİ
Bakı Dövlət Universiteti
Israilamirli@ mail.ru.

Feodalizmin meydana gəlməsi. Feodalizm nəzəriyyəsi. Feodalizm münasibətləinin rüşeymləri quldarlıq formasiyaları dövründə meydana gəlmişdir. Hələ quldarlıq dövründə baş verən işğalçı müharibələr nəticəsində hərbi sərkərdələr feodala çevrildikləri halda, kəndlilər təbəqəsi də vergi verən təbəqəyə çevrilirdilər. Bu klassik quldarlıq dövlətləri olan Roma (Romada vergilər adlı məqalədə məlumat verilir ki, e.ə III əsrdən başlayaraq romalılarla birlikdə istila olunmuş bölgələr də vergi və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər. (11) və Yunanıstanla (E.ə II əsrdə Yunanıstan, Makedoniya Aralıq dənizi sahilinin bir çox ərazisi Romanın tərkibinə qatıldı. (6). Bu ərazilərdə də quldarlıqla yanaşı feodalizm münasibətləri inkişaf etməyə başladı) yanaşı, həm Avopanın, həm Asiyanın əksər ərazilərində bu şəkildə mövcud olmuş, Azərbaycanda yaranan Albaniya (262-ci ildə Albaniya ərazisi Sasanilərin tərkibinə qatıldı ki, bununlada feodalizm münasibətləri inkişaf etməyə başladı) və Atropatena (Ziya Bünyadov əsərində məlumat verir ki, e.ə. 328-ci ildə Atropat Midiya satrapı təyin olunmuşdur. (3,səh. 137) Всемирная история əsərində isə məlumat verilir ki, satrap qədim İran ərazisində vergi toplayan, müharibələr vaxtı ordu toplayan, pul kəsmək hüququ olan şəxsə deyirdilər. (10). Buradan bu nəticə çıxır ki, Atropatena ərazisində də feodal kəndli münasibətləri mövcud olmuşdur.) dövlətlərində də feodal, kəndli münasibətləri daha tez yaranmışdır. Demək olar ki, Makedoniyalı İsgəndər imperiyasının, Selevkiyanın, Parfiyanın işğalçı müharibələri nəticəsində bu ərazilərdə feodal- kəndli münasibətləri daha tez yaranmış, inkişaf edərək möhkəmlənmişdir. Feodalizm və Quldarlıq münasibətləri paralel şəkildə mövcud olmuşdur. Bunun nəticəsində torpaq sahibi olan feodallarla yanaşı, asılı olan kəndli təbəqəsi də tədricən formalaşmağa başlamışdır. Feodallar özündən böyük feodalın

qarşısında tabeçilik daşdıqları halda, kəndlilər də daha kiçik feodalların qarşısında vergi və mükəlləfiyyət öhdəliyi daşımışlar. Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, əgər quldarlıq dövründə mülkədarlıq və vergi münasibətləri mövcud olmamışdırsa, onda işğal olunan ərazilərin əhalisi qula çevrilmişdir. Quldarlıq dövründə baş verən geniş işğallar nəticəsində istila olunmuş ərazilərin əhalisi hamısı qul kimi satılmışdır.

Əksər tarix kitablarında feodalizm formasiyasının mövcudluğunun şərq ölkələrində III əsrdən başlayıb XIX əsrə qədər davam etdiyi, Avropa ölkələrində isə V əsrdə başlayıb , XVII əsrə qədər davam etdiyi göstərilməkdədir. redstory.ru. saytında göstərilir ki, bəzi ölkələrdə XX əsrə qədər feodalizm münasibətləri davam etmişdir (5) . Burada əsasən Asiya və Afrika ölkələri üstünlük təşkil edirdi.

Feodalizmin yaranması ilə əlaqədar bir çox nəzəriyyələr mövcuddur. Bu nəzəriyyələrin böyük hissəsi Avropa ölkələrində meydana gəlmişdir.

Qutnova Y.B, Danilov A.İ., tərcümə edən Y.M.Mahmudov əsərində göstərir ki, XVIII əsrdə əsilzadə qraf Bulenvil feodalizmin yaranması ilə əlaqədar “germanizm” nəzəriyyəsini irəli sürmüşdü. Bu nəzəriyyəyə görə feodalizm qədim alman istilaları nəticəsində yaranmışdır.(2, səh. 41). Abbat Dübo isə romanizm nəzəriyyəsini irəli sürmüşdü. Burada göstərilir ki, ancaq X əsrdə zadəganlar o cümlədən alman mənşəli olanlar sadə xalq üzərində hakimiyyəti ələ keçirdilər və feodalizm quruluşunu bərqərar etdilər.(2, səh. 41).

Fransız tarixçiləri O Tyerri və F Gizo da feodalizmin meydana gəlməsində Roma ənənələrinin, xristian kilsəsi, padşahlıq prinsipinin təsirini göstərirdilər.(2, səh.42)

F.Engels bu çevrilişin başlanğıcını qədim alman basqınları ilə əlaqələndirirdi.(2, səh 43)

Montyesko və Mabli (Fransada) feodalizmi feodallar və feodal nərdivanı kimi qiymətləndirirdilər.

Fransada Volter, İngiltərədə Robertson və Yum orta əsrlərdə papa teokratiyasının hökmranlığını feodalizmin başlıca xüsusiyyəti hesab edirdilər.(2, səh. 29)

Mizugadro saytında göstəilir ki, Feodalizm latın sözü olub “feudum”-sözündən götürülmüşdür və feodal torpaq sahibliyi mənasında işlənmişdir.(7). Azərbaycan dilində feodalizm- torpaq üzərində mülkədarlıq sözü ilə eynilik təşkil etməkdədir. Ancaq bu dövrü torpaq üzərində mülkədarlıq yox, (feodalizm)- torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq dövrü adlandırmaq daha doğru olar. Bu dövrü bu cür adlandırmaqda isə başlıca səbəb torpaq üzərində kəndlilərin yox, ancaq feodalların torpaq sahibi olmalarından irəli gəlməkdədir. (Çox az sayda azad kəndli kütləsi də var idi) Feodalizm formasını digər dövrlərdən fərqləndirən də bu amilin olmasıdır. Əgər kapitalizmin feodalizmdən başlıca fərqi araşdırsaq görərik ki, kapitalizm inkişaf etmiş mülkədarlıq formasıdır. Yəni kapitalizmdə inkişaf etmiş digər mülkədarlıq növləri ilə yanaşı, torpaq üzərində bütün kəndlilər mülk sahibidirlər. Ancaq, feodalizmdə yalnız feodallar torpaq sahibi idilər. Buradan çıxış edərək feodalizmin torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq dövrü adlandırılması daha doğru olar. Feodalizmdə də kapitalla əsaslanan mülkiyyət mövcud idi. Ancaq əsas mülkiyyətin torpaq üzərində olması, tarixçilərin bu dövrü məhz feodalizm adlandırmalarına səbəb olmuşdur. wikipedia saytında göstərilir ki, feodalizm ifadəsini ilk dəfə olaraq, XVII əsrdə yaşamış ingilis hüquqşünası işlətmişdir. Ondan sonra, Monteskyö və XIX əsrdə yaşamış Qizo tərəfindən tarixşünaslıqda istifadə olunmuşdur. (8)

“İstoriya srednix vekov” kitabında göstəilir ki, 18-ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq tarixşünaslıq elmi "feodalizm" terminindən geniş istifadə etsə də, bu anlayışın vahid elmi tərifini verə bilməmişdir. Tarixçilər daha çox onun ikinci dərəcəli, başlıca olaraq, siyasi və hüquqi əlamətlərinə görə tərif verirdilər. Bir qrup tarixçi siyasi pərakəndəliyi, dərəbəyliyi, başqaları feodal nərdivanı, üçüncü qrup isə siyasi hakimiyyətin torpaq sahibliyi ilə birləşməsini, bəziləri isə şəxsi əlaqələrin hökmranlığını və sairəni onun başlıca əlaməti hesab edirdi. Ş. [Monteskyö](#) feodalizmin əsas şərti kimi şərti torpaq mülkiyyətini, feodlar sistemini və onun

əsasında artan hərbi-len iyerarxiyasını hesab edirdi. (8,səh 119). Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, əgər bir tərəfdən məhdud mülkədarlığın (feodalizmin) inkişafında, yeni ərazilərin istilasası və buradakı, kəndlilərin torpaq və vergi münasibətlərinə cəlb olunması idisə, digər tərəfdən, boş ərazilərin üzərində kəndli və mülkədar münasibətlərinin qurulması o cümlədən bu ərazilərdə vergi münasibətlərinin yaranması məhdud mülkədarlığın əsas şərtlərindən idi.

Mülkədar (feodal) torpaqlarının genişlənməsi əsasən hərbi xidmət müqabilində (şərti və irsi şəkildə) verilən torpaqlara əsaslanırdı. Bunun nəticəsində məhdud mülkədarlıq daha geniş ərazilərdə yayılırdı. Mülkədarlar və kəndlilər torpaqlara sahib olurdular. Ancaq bu torpaqlar feodalın mülkü olduğu halda kəndlilərin sahibliyinə keçmirdi. Yəni feodal dövləti torpaqları ancaq mülkədarlara verirdi. Zamanla bu torpaqlar irsi və yaxud şərti mülkiyyətə çevrilirdi.

Mülkədar torpaqlarının genişlənməsinin bir səbəbi isə vergi münasibətlərinin yaranması idi. Əgər kəndli ilə mülkədar arasında vergi münasibətləri yaranırdısa bu o demək idi ki, həmin ərazilərdə feodalizm münasibətləri yaranmışdır. Kəndlilər mülkədarın qarşısında əsasən məhsul vergisi verir və biyara gedirdilər. Mülkədar da bu vergilərin bir qismini dövlətə verir, bir qismini isə özünə saxlayırdı. Qədim dövrdə yaranan bir sıra dövlətlərdə quldarlığın inkişafı ilə yanaşı, kəndlilər feodal qarşısında öhdəlik daşıyırdılar.

Feodalizm quruluşunu bir tərəfdən quldarlıq, digər tərəfdən isə kapitalizmədən fərqləndirən başqa mühüm xüsusiyyəti isə təsərrüfat sistemində və istehsal münasibətlərində baş verən dəyişikliklər idi. Feodalizm dövründə quldarlıqdan fərqli olaraq, istehsal olunan məhsulun böyük hissəsini kəndlilər istehsal edirdilər. Ona görə feodal təsərrüfatlarında çalışan kəndlilər əsas sosial təbəqəni təşkil edirdilər. İstehsal olunan məhsul bazar üçün istehsal olunmurdu. Azleks saytında göstərilir ki, istehsal prosesi satış üçün məhsul hazırlamağa deyil, istehlakçının şəxsi tələbatını ödəməyə yönəldilmiş təsərrüfat tipi formasında idi. (9)

Quldarlıq quruluşunun ilkin mərhələsində əsasən natural təsərrüfat (bazarla əlaqəsi olmayan təsərrüfat) üstünlük təşkil edirdi. Demək olar ki, kəndlərdə və şəhərlərdə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf etməməsi quldarlıq quruluşunun geniş yayılmasında başlıca amillərdən biri idi. Lakin, sonrakı dövrlərdə kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin, bununla yanaşı sənətkarlığın və ticarətin inkişafı natural təsərrüfatın əvəzlənməsinə səbəb oldu. Qismən natural təsərrüfatın mövcudluğu meydana çıxdı.

Məhdud mülkədarlıq (feodalizm) formasıyında şəhərlərdə qismən natural təsərrüfat başlıca təsərrüfat sahəsinə çevrildi. Əmtəə-pul münasibətləri nisbətən şəhərlərdə inkişaf etməyə başladı. Bu zaman kəndlərdə natural təsərrüfat üstünlük təşkil edirdi. Feodalizm dövründə, yaşayış evlərinin primitivliyi, insan resurslarının azlığı, hər yerdə eyni məhsulların istehsal olunması, məhsulların çoxçeşidli olmaması, bazar münasibətlərinin zəif inkişaf etməsi, iş sahələrinin çox olmaması, əmtəə-pul münasibətlərinin zəif inkişaf etməsi, yol infrastrukturunun mövcud olmaması bazarla əlaqəsi olmayan təsərrüfatın davam etməsinin başlıca dayaqlarından idi. Bu amil həm də feodalizmin daha da möhkəmlənməsinə səbəb olan amillərdən idi. Bunun nəticəsində feodalizm münasibətlərinin eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq dünya dövlətləri içərisində daha da inkişaf etməsi, fərqli ölkələrdə torpaq üzərində məhdud mülkədarlığın daha da genişlənməsinə və meydana çıxmasına səbəb oldu.

Fərqli ölkələrdə torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq (feodalizm). Torpaq üzərində məhdud mülkədarlığın inkişaf etməsi yeni torpaq formalarının yaranması ilə xarakterizə olundu. Bunun nəticəsində torpaq üzərində yeni mülkədar əyanlar təbəqəsi meydana çıxdı. Buraya əsasən hərbi başçılar, döyüşçülər, dini mülkədarlar, yerli və mülki mülkədarlar təbəqəsi aid idi. (Quldarlıq dövründə də torpaq növləri var idi. Buraya dövlət, məbəd quldar mülkədarların torpaqları, kolon torpaqları, azad kəndli təsərrüfatları, latifundiyalar və s aid idi. Ancaq bu haqda yazılı məlumatlar azdır.)

Torpaq üzərində məhdud mülkədarlığın genişlənməsi və inkişaf etməsi, bu dövrdə baş verən müharibələrin əsas səbəbinə çevrildi. Ona görə də erkən

feodalizm dövründə yeni imperiyalar meydana gəldi. İmperiyalar mülkədar mülklərinin birliyindən ibarət idi. Bu imperiyalar həm Asiya və Afrika, həm də Avropa ərazilərində yarandı. Yaranan feodal dövlətlərdə torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq bir-birindən fərqli şəkildə inkişaf edirdi.

Xarici Asiya və Afrika ölkələri tarixi kitabında göstərilir ki, Hindistan tarixçiləri hind feodalizminin, Avropa feodalizmindən böyük fərqi olduğunu söyləyirlər. Onlardan bəziləri hesab edirlər ki, Hindistan yeni eranın ilk əsrlərindən XII əsrə qədər feodalizmin yaranması, çiçəklənməsi və tənəzlü dövrünü yaşamışdır. Bir sıra Avropa tarixçiləri isə mülahizələrində bildirirlər ki, feodal quruluşu Hindistanda qədim zamanlardan olmuşdur. Lakin yeni eranın ilk əsrlərindən hakim quruluşa çevrildi. Bu dövlət vergilərinin toplanmasının, tədricən feodalların əlinə keçməsindən sonra baş verdi. Feodal kəndlini asılı vəziyyətə saldı və ondan öz hesabına töycü almağa başladı. Həm dünyəvi, həm də dini əyanlar vergi toplamaq hüququ qazandılar və bundan əlavə, həm də icma üzvlərindən biyar tələb etdilər. (4.səh, 92-93) Yenə orada göstərilir ki, torpağı əldə edənlər inzibati və məhkəmə toxunulmazlığına malik olurdular və məmurlar onların işinə müdaxilə edə bilməzdilər. Bununla bərabər xidmət müqabilində verilən torpaq sahələri də var idi. Feodal torpaq sahibliyinin digər forması icmanın varlanmış üzvlərinin, satın alma və digər yollarla geniş torpaq sahələrini əldə etməsi nəticəsində baş verirdi. Məbədlər də torpaqlarını həm hökmdarın, mömin feodal və kəndlilərin hədiyyəsi yolu ilə həm də satın alma yolu ilə əldə edə bilirdilər. (4.səh,93)Asiyanın digər ölkəsi olan Yaponiyada isə məhdud mülkədarlıq tamam fərqli şəkildə inkişaf etdi. Yaponiyada feodalizm cəmiyyətinin təşəkkülü III-VIII əsrlərə təsadüf edir. Nərgiz Axundova kitabında məlumat verir ki, V-VII əsrlərdə Yaponiyada nəslə qəbilə icması əkinçilik icmasına çevrildi.(1, səh 5) . 645-646-cı illər islahatları nəticəsində Yaponiyada pay torpaq sistemi bərqərar olundu. (1.səh, 7). 743-cü ildə xam torpaqları onları ilk becərən azad kəndlilərin xüsusi mülkiyyətinə çevrildi. Ancaq X əsrdə Yaponiyada əsas torpaq mülkiyyəti xüsusi mülkiyyətdə olan malikanələr idi. (1.səh,10). XII əsrdə Yaponiya inkişaf etmiş feodalizm mərhələsinə qədəm qoydu. (1.səh,12) Xarici Asiya və Afrika ölkələri

tarixi əsərində məlumat verilir ki, XVII əsrdə Yaponiyada vergi və tədiyyələri kəndli dövlətə və feodala verməli idi. Bununla bərabər mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idi. (4.səh, 76)

Çində isə dövlət güclü ailələrin torpaqlarının artmasının qarşısını almağa çalışırdı. Xarici Asiya və Afrika ölkələri tarixi kitabında göstərilir ki, VIII əsrin ortalarından X əsrə qədər Çində inkişaf etmiş feodalizmə keçid baş verdi. Buna səbəb dövlət pay torpaq sisteminin tənəzlə uğraması və feodal malikanələrinin inkişaf etməsi idi. (4.səh,40-41) Yaxın və Orta Şərqdə, Ərəb xilafətində isə hökmdarlar işğal olunmuş əraziləri hərbi xidmət müqabilində hərbi feodallara şərti və irsi şəkildə verirdilər. Məhz bu kimi amillərin təsiri nəticəsində torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq daha geniş əraziləri əhatə edirdi. IX əsrdə xilafətdə məhdud mülkədarlığın inkişafı nəticəsində feodal dövlətləri yaranmağa başladı. Bunların sırasına Tahirilər, Sacilər, Rəvvadilər, Səlcuqlar, Eldənizlər və s dövlətləri aid etmək olardı.

“Ortaçağda iktisadi düşüncə” məqaləsində göstərilir ki, feodalizm Avropada kraldan başlayan və zadəganlara doğru davam edən bir feodal nərdivanıydı. Bu idarəetmə formasının təməlinə vassallıq dayanırdı. Feodallar, əsgərlər, hərbi başçılar öz bölgələrinə sığınıb qorunma tələb edən kəndlilərdən qoruma qarşılığında xidmət tələb edirdilər. Hərbi başçılar onlara verilən torpaqları iki hissəyə bölüb bir hissəsini kəndlilərə öz keçimlərini saxlamaq üçün verir, digər hissəsində feodalın xeyrinə çalışmalarını tələb edirdilər. Avropada kəndlilər azad kəndlilər, cottarlar, bordarlar və serflər şəklində dörd sinifə bölünürdülər. Bunlarla yanaşı az sayda kölələr də var idi. (12) “Наука в эпоху феодализма” məqaləsində göstərilir ki, İngiltərədə və Fransada feodalizm Qərbi Roma imperiyasının (476 –cı il) süqutundan sonra meydana gəlib, İngiltərədə XVII əsrdək, Fransada XVIII əsrdək burjuaziya inqilablarına qədər davam etmişdir. Rusiyada feodalizm isə IX əsrdə başlayıb 1861-ci il kəndli islahatlarına qədər, davam etmişdir. (13) Demək olar ki, Avropa ölkələrində məhdud mülkədarlıq oxşar şəkildə inkişaf etmişdir.

Ancaq Avropada və o cümlədən dünya ölkələrində feodalizmin aradan çıxmasına səbəb ilk növbədə baş verən dəyişikliklər oldu. İlk növbədə feodalizm

münasibətlərinin aradan qalxmasında Böyük coğrafi kəşflərin mühüm rolu oldu. Böyük coğrafi kəşflər nəticəsində Amerika, Afrika və Asiya qitələrindən yeni məhsullar gətirildi. Bunun nəticəsində kənd təsərrüfatında çox çeşidlilik yarandı. Əkin sahələri genişləndi. Əmtəə pul və ticarət münasibətləri inkişaf etməyə başladı. Kapital qoyuluşu artdı. İlk dəfə olaraq yeni şirkətlər yarandı. Ost –Hind şirkətlərini burada xüsusi vurğulamaq lazımdır. Sənaye çevrilişi baş verdi. Elmi kəşflər çoxalmağa başladı. Bunun nəticəsində müxtəlif ölkələrdə konsesiyaçılıq hərəkatı genişləndi. Bu amillərin nəticəsində torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq Avropa ölkələrində daha tez sıradan çıxdı. Amerika, Afrika və Asiya ölkələrində isə bu münasibətlər nisbətən gec başladığından torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq daha uzun müddət davam etdi. Bəzi ölkələrdə isə torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq (feodalizm) və kapitalizm paralel şəkildə inkişaf etməyə başladı. Buna səbəb olan amillərə isə digər təsərrüfat növlərinin və o cümlədən sənaye müəssisələrinin zamanla inkişafı torpaq üzərində məhdud mülkədarlığı sıxışdırmasına səbəb oldu.

Ədəbiyyat siyahısı

1. N.Axundova Asiya və Afrika ölkələrinin orta əsrlər tarixi Bakı-Adiloğlu-2010
2. Гутнова J.B. Данилов A.И. тәрчүмө едән J.M. Маһмурдов Орта эсрләр тарихи I hissə, Бакы-Маариф- 1988
3. Ziya Bünyadov Azərbaycan tarixi Bakı Azərneşr- 1994
4. Xarici Asiya və Afrika ölkələrinin yeni tarixi. Bakı-Azərbaycan dövlət tədris pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı -1962
5. [www.redstory](http://www.redstory.ru) ru. World. Понимание сущности феодализма в исторической науке 09.12.2013
6. www. Kayzen az. Romada quldarlığın tənəzzülü. Xristianlığın meydana gəlməsi 5iyu 2010
7. [www.mizugardo](http://www.mizugardo.com). mydtns jpt Феодализм 10.05.2015

8. [www. wikipedia org](http://www.wikipedia.org). История Средних Веков .Москва-Просвещение-1986 , 7. 9. 2010.
9. www.azleks.az. Natural təsərifat, 2018 Altun kitabı izahlı və ikidilli lüğət 01. 5. 2014
10. [www.books google az](http://www.books.google.az). С.Л.Улченко, Д.П. Каллистова и др. Всемирная история том II Москва государственное издательство 1956.
11. www.Drevniy.egipt.ru. Система налогов в Древний Риме 03.11.2015
12. [www.erzurum edu tr](http://www.erzurum.edu.tr). Ortaçağda iktisadi düşünce 4.08.2013
13. [www.nplit. ru](http://www.nplit.ru) books. Наука в эпоху феодализма. Феодальной строй. 3.05.2018

Formasiyalararasıfərq. Sosializm formasıyası (IV bölmə)

İ.C.ƏMİRLİ
Bakı Dövlət Universiteti
Israilamirli@ mail.ru

Sosializmin yaranması və inkişafı dövrü. 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra, dünya ölkələri yeni formasıya ilə tanış oldular. Bu sosializm formasıyası idi. Sosializm də, bir məhdud mülkədarlıq formasıyası idi. Artıq burada mülkədarlar (feodallar) vasitəçi deyildi, dövlət özü mülkədar kimi çıxış edirdi. Digər mülkədarlıq növləri mövcud deyildi. Əgər feodalizm dövrü torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq idisə, sosializm dövrü tam məhdud mülkədarlıq idi.

Sosializmdə əsas sosial təbəqələr kəndli və fəhlələr olsada, onların da heç biri mülkədar kimi çıxış etmirdilər. Ancaq xüsusi mülkiyyətin elementləri olan, həyatyanı sahələr və ev təsərufatı sosializmdə mülkədarlıq formasıyasının bir təzahürü olaraq inkişaf edirdi.

Sosializmin feodalizmdən daha bir fərqi onda idi ki, torpaq üzərində mülkədarlıqla yanaşı, digər mülkədarlıq növləri də dövlət tərəfindən inkişaf etdirilirdi. İnkişaf etdirilən mülkədarlıq növləri isə məhdud səviyyədə inkişaf etdirilirdi. Yəni dükanlar, bazarlar və müəssisələr mövcud olsada məhdud səviyyədə idi. Burada da əsas sahibkar dövlət idi. Digər mülkədarlıq növləri inkişaf etməmişdi. Buna görə də cəmiyyətdə qismən natural təsərufat davam edirdi ki, bu da məhdud mülkədarlığın geniş şəkildə qalmasına və əmtəə pul münasibətlərinin inkişafının ləngiməsinə şərait yaradan amillərdən idi.

Sosializmin feodalizmdən fərqli cəhətlərindən biridə, ondan ibarət idi ki, insanlar daha geniş ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Daha geniş ərazilərdə məskunlaşsalar da bazar münasibətlərinə daxil olması, yəni iqtisadi məşğulluq zəif

idi. Az sayda sahibkarlıq müəssisələri mövcud idi ki, bu da dövlətin nəzarətində olsada, dövlətin sürətli inkişafına mane olan amillərdən idi.

Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, kapitalizm inkişaf etmiş mülkədarlıq növüdür. Bu formasıyada mülkədarlığın çox şaxəli inkişafı, dövlətin də sürətli inkişafına təkan verməkdədir.

Ancaq sosializmdə planlı iqtisadiyyat əsas hesab olunurdu.

Məqalədə göstərilir ki, Sosializm latın sözü olub mənası ümumi deməkdir.

(3) Bunun mənası o deməkdir ki, istehsal vasitəsi toplumun ortaq mülkiyyətindədir. Nəyin nə qədər istehsal olunacağına qərar verən dövlətdir. İnternet saytında məlumat verilir ki, bu iqtisadi sistemdə rəqabət yoxdur. Sosializmdə əmək, sərmayə və təbii qaynaqlar dövlətin nəzarətindədir. Bu iqtisadi sistem də istehsal və onun bölünməsinə dövlət nəzarəti ilə həyata keçirilir. Kapitalist sistemindəki qiymət fərqlinin yerini sosialist sistemində mərkəzi planlama həyata keçirir. (1)

Kapitalizmdə isə mülkədarlar dövlətlə yanaşı insanlardır. Əgər sosializmdə ancaq dövlət mülkədarsa, kapitalizmdə dövlətlə yanaşı, həm kəndlilər mülkədardır, həm də şəhərlərdə mülkədarlığın çox növçülüüyü mövcuddur. Yəni kapitalizm daha inkişaf etmiş formasıyadır.

Məqalədə göstərilir ki, ilk dəfə olaraq sosializm ideyalarına qədim yunan filosofu Platonun “dövlət və qanun” əsərində rast gəlinir. Platona görə ideal dövlət ədalətli dövlət olmalıdır. Sosializm ideyaları eləcədə e.ə.IV əsrdə Afinada da mövcud idi.(4). Ancaq Platonun fikrinə münasibət bildirərək onu qeyd etmək lazımdır ki, sosialist dövlətində bölgü təxmini şəkildə həyata keçirilirdi.

Sonradan sosializm ideyalarına utopistlərin Tomas Mor, Tommazo Kampanellanın əsərlərində də rast gəlmək olur. İnternet saytında məlumat verilir ki, T. Mor özünün Utopiya adası əsərində elə bir cəmiyyətdən danışır ki, orada xüsusi mülkiyyət, pul münasibətləri yoxdur və ədalətli bölgü mövcuddur. Cəmiyyətin əsasını ailə və əmək kollektivləri təşkil edir. Əmək hamı üçün əsasdır.(4) Karl Marks isə sosializmi ümumi əmək adlandırmış kapitalizmdən kommunizmə keçməkdə sosial ədalətin bərpasında sosializmi qeyd etmişdir. (4)

Məqalədə məlumat verilir ki, dövlət iqtisadiyyatına əsaslanan dövlətlər tarixdə mövcut olmuşdur. Müsəlmanların Misiri işğal etməsindən sonra burada dövlət iqtisadiyyatı mövcut olmuşdur.

Osmanlı imperiyasında bütün torpaqlar müsəlman icmasının ümumi mülkiyyəti hesab olunurdu. Hərbçilər vergilərin yığımından az miqdarda pay alırdılar. Ancaq kəndlilərin üzərində heç bir haqları yox idi. Çində Szin və Tan imperiyası dövründə bütün torpaqlar kəndlilərin və dövlətin mülkiyyəti hesab olunurdu.(5).

Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, sosializmdə vergi yox idi. Çünki istehsal olunan məhsul dövlətin hesab olunurdu. Eyni zamanda mülkədar dövlət idi. Kapitalizmdə isə mülkədarlar dövlətə vergi verirlər. Xüsusi mülkiyyət mövcutdur.

İnernet saytında göstərilir ki, sosializm termini ilk dəfə olaraq 1803- də İtaliyada sonrasında 1822- də İngiltərə və Fransada meydana çıxmışdır. 1835-ci ildə fransız lüğətində istifadə olunmağa başlanmışdır. (2).

Sosializmi Karl Marks öncəsi və sonrası dövrə bölmək olar. Karl Marksdan əvvəlki sosializm utopik sosializmdir. Karl Marks sosializmə daha çox realizm qatmışdır. Marksın bu ideyaları iqtisadi sosializmdə öz əksini tapmışdır. Sonradan Leninin ideyaları ilə marksizm leninizm adlanmağa başlamış və Rusiyada meydana çıxmışdır.

İnernet saytında məlumat verilir ki, sosializm kapitalizmdən kommunizmə keçməkdə birinci mərhələdir. Bunun üçün xüsusi mülkiyyət və mülkədarlar məhv edilməli idi. Ümumi mülkiyyət və proletariatin dikaturası qurulmalı idi. Sosial bərabərlik və ədalət qurulmalı idi. Rusiyada markisizm ideologiyası leninin prinsipləri əsasında bir qədər dəyişmişdir. (3).

Sosialist sistemli dövlətlərin yaranması və Soyuq müharibə. Yer kürəsində ilk sosialist tipli dövlət SSRİ olmuşdur. SSRİ yarandıqdan və kommunistlər hakimiyyətə gəldikdən sonra dövlət quruculuğuna başlanmış, bununla yanaşı müttəfiq axtarışı diqqətdə saxlanılmışdır. Qərara alınmışdır ki, sosializmi digər ölkələrdə yaysınlar. Lakin bu zaman Qərbi Avropada möhkəmlənmiş kapitalist

dövlətləri mövcud idi. Ona görə də belə qərarlaşdırılmışdır ki, sosializmi ilk olaraq Şərqi ölkələrində yaysınlar. Bu məqsədlə Monqolustanda fəaliyyətə başlanmış, Türkiyədəki istiqlal müharibəsi dəstəklənmiş, İrandakı milli hərəkatlara yardım edilmişdir. Lakin bolşeviklərin İrandakı və Türkiyədəki fəaliyyətləri ciddi nəticələr verməmişdir.

Lakin buna baxmayaraq bir çox şərqi ölkələrində olduğu kimi bu dövlətlərdə də ilk kommunist partiyalar yaradılmış, bu ölkələrdə bolşevik təbliğatı gücləndirilmişdir. Bu təsirsiz ötürülməmiş XX əsrin 20-ci illərində əksər şərqi ölkələrində dövlət kapitalizmi deyilən anlayış meydana çıxmışdır. Bu anlayış sosializmlə demək olar ki, eyni mahiyyəti daşımış, bununla bərabər həm Türkiyədə Mustafa Kamalın dövlət kapitalizmi siyasəti, həm də İranda Məhəmməd Rza xanın bu fəaliyyəti sonradan güclü dövlət iqtisadiyyatının qurulmasına səbəb olmuşdur.

Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, kapitalizm cəmiyyətində ən doğru sistem qarışıq bazar münasibətlərinin (dövlət və özəl) olmasıdır. Qarışıq sistemin olması həm dövlətin güclü olmasına, həm də xalqın rifahının yüksək olmasına səbəb olmaqdadır. Qarışıq kapitalizm sistemində həm xalq mülkədardı, həm dövlət mülkədardı.

Sonradan əksər ərəb ölkələrində də sosialist yönümlü dövlətlərin yaranmasına cəhdlər edilmiş, Suriyada, Misirdə sosialist dövlətlər yaranmış, digər ərəb ölkələri də kommunistlərin nüfuz dairəsində daxil olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunistlər bu illərdə öz xarici siyasətlərini həmin ölkələrdə qurduqları sosialist yönümlü partiyaların siyasətlərinə uyğun şəkildə qurmuşlar.

Lakin Asiya dövlətləri içərisində Monqolustan Sosializmə keçən ilk dövlət olmuşdur. Monqolustan XX əsrin 20-ci illərində Çinin tərkibində idi. Lakin buna baxmayaraq, burada sol yönümlü qüvvələri SSRİ hakimiyyətə gətirə bilmişdi.

Bununla eyni dövrdə Çində də Mao Tsedunun rəhbərliyi ilə sosialistlərin hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşulması və bu mübarizədə SSRİ ilə birgə Monqolustan sosialistlərinin də onlara dəstək olması nəticədə Monqolustanın Sovet hakimiyyətinə keçməsinə səbəb olmuşdur.

İkinci Dünya Müharibəsi isə yeni sosialist dövlətlərin yaranmasında mühüm addım olmuşdur. Belə ki, Qərbi Avropada Almanların tutduqları ərazilərin sovetlər tərəfindən azad olunması, bu ərazilərdə kommunistlərin hakimiyyətə gəlməsi sonradan bu ölkələrdə yeni sosialist dövlətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

İkinci Dünya Müharibəsinin nəticələri isə dünyanın iki qütblü sistemə keçməsinə səbəb olmuşdur.

Məqalədə göstərilir ki, 1948-ci ildə Monqolustan tam müstəqil olaraq sosializm nümunəsini götürdü. 1 oktyabr 1949-cu ildə Çin Xalq Respublikası yarandı və sosialist tipli dövlət qurdu. 1945-ci ilin sentyabrında Vyetnamda Xo Şi Min sosialist tipli Vyetnam Demokratik Respublikasını qurdu. Koreya 1945-ci ildə Yaponiyanın müstəmləkəsindən azad oldu və 1948-ci ildə iki hissəyə bölündü. Şimali Koreya SSRİ-nin, Cənubi Koreya ABŞ-ın nüfuz dairəsinə daxil edildi. Şimali Koreyada Kim İr Senin rəhbərliyi ilə sosialist dövləti quruldu.(7).

Bu gündə müzakirələrə səbəb olan məsələlərdən biri Sovet ordusunun Mərkəzi və Cənub Şərqi Avropa ölkələrini almanlardan azad etdikdən sonra bu ölkələrdə sosialist yoxsa, kapitalist dövlətlərinin qurulması ilə bağlı olan suallardır. Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, 1944-1947-ci illərdə bu ölkələrdə xalq demokratik inqilabları baş verməmişdir. Torpaqlar özəl sektorun nəzarətində qalmışdır. Əgər Bolqarıstan və Yuqoslaviya almanlardan azad olunduqdan sonra sosialist idarəetməsini əsas götürmüşlərsə, Cənub Şərqi Avropanın yerdə qalan dövlətlərində qismən sosialist meyilləri meydana çıxmışdır. Çexoslovakiyada 1948, Rumınyada 1947 dekabr, Macarıstanda 1947-nin payızı, Albaniyada 1945-ci ilin sonları, Şərqi Almaniyada 1949-cu ilin oktyabrında, Polşada 1947-nin yanvarında milli kompartiyalar hakimiyyətə gəlmişdir. (7).

Dünyanın geosiyasi xəritəsinin dəyişməsi yeni bir anlayışın Soyuq müharibə terminin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Demək olar ki, bir tərəfdə sosialist, bir tərəfdə kapitalist dövlətlərinin yer aldığı dünya ölkələrində qütbləşmə baş vermişdir. 1945-ci ildən 1991-ci ilə qədər dünya ölkələri soyuq müharibənin təsirləri ilə idarə olunmuşdur. Məhz buna uyğun olaraq sosialist və kapitalist blokuna uyğun yeni təşkilatlar (QİYŞ, NATO, SENTO, SEATO və s) yaranmış,

yeni silahlar meydana çıxmış, dünya ölkələri nüfuz dairələrinə bölünmüşdür. Məsələn bu mübarizənin nəticəsi olaraq bəzi dövlətlər iki yerə bölünmüş, Almaniya, Koreya, Vyetnam bir hissəsində sosialist, bir hissəsində kapitalist dövlətləri yaranmışdır. Soyuq müharibənin və sosializmin təsirlərindən bəzi ölkələri qorumaq üçün ABŞ Trumen doktrinası və Marşall planı çərçivəsində Türkiyə, Yunanıstan və Qərbi Avropa dövlətlərinə yardımlar etmişdir.

Sosialist və kapitalist dövlətləri arasında ziddiyyətlərin daha da çoxalması, yeni müharibələrin baş verməsinə səbəb olmuş (Koreya, Vyetnam, Laos və s) bu qarşıdurmalar da sosialist dövlətləri bloku ilə kapitalist bloku dövlətlərinin qarşıdurması şəklində müşayiət olunmuşdur.

Nüfuz dairəsi uğrunda mübarizənin nəticəsi olaraq yeni sosialist və kapitalist tipli dövlətlər yaranmış, həm də mövcud dövlətlərdə müxtəlif formasiyalara məxsus partiyaların hakimiyyətə gəlməsi uğrunda mübarizə fəallaşmışdır. Bu mübarizə Cənubi Amerika ölkələrindən tutmuş, Yaxın və Orta Şərq, Uzaq Şərq, Cənubi Şərqi Asiya ölkələrini əhatə etmiş, həm sosialist, həm də kapitalist dövlətlərinin miqyası genişlənmişdir. Bəzi dövlətlər tez-tez öz idarəetmə quruluşlarını (Misir, Suriya, Əfqanıstan, İraq) dəyişmiş gah sosialist, gah da kapitalist düşərgəsinə aid dövlətlər qurmuşlar.

Sosialist sisteminin süqutu. Sosializm sisteminin yaranmasında və qorunmasında SSRİ dövlətinin mühüm rolu var idi. Demək olar ki, yer kürəsində sosializmin yayılması və genişlənməsi SSRİ-nin fəaliyyətləri nəticəsində baş vermişdir. Mən əvvəlki bölmədə bu barədə məlumat vermişəm.

Məqalədə göstərilir ki, SSRİ dövləti 1922-ci ildə federativ dövlət şəklində yaranmışdı. 1924, 1936 və 1977-ci il konstitusiyalarında respublikaların suveren əsaslarla ittifaqı təmin olunmuşdur. Lakin SSR-yə daxil olan respublikalar və xalqlar arasında ziddiyyətlər uzun illər davam etmişdir.

Sovet siyasi sistemi ciddi mərkəzi hökumət və kommunist partiyasının tabeliyində idarə olunmuşdur. (8).

XX əsrdə SSR-nin fəaliyyəti nəticəsində çox saylı sosialist dövlətlər yaranmış, sosializm daha böyük ərazilərdə yayılmışdır.

İnternet saytında göstərilir ki, XX əsrin sonunda dünya sosialist sisteminə 15 dövlət planet ərazisinin 26.2 faizi və dünya əhalisinin 32.3 faizi daxil olmuşdur. (9).

70-ci illərdən başlayaraq sosialist dövlətlərində sosial iqtisadi və siyasi vəziyyət gərginləşmişdir. Belə ki, iqtisadi sistemin getdikcə zəifləməsi və kapitalist dövlətlərinin güclənməsi nəticəsində, dünya bazarı münasibətləri sistemində sosialist dövlətləri öz mövqelərini itirməyə başlamışlar. 80-ci illərdə xalq tələbatı məhsullarında total qıtlıq meydana gəlmişdir. (9).

80-ci illərdən başlayaraq mərkəzi və cənub şərq Avropa ölkələrində demokratik inqilablar nəticəsində sağ kompartiyaların monopoliya hakimiyyətlərində dəyişiklik baş vermiş, demokratik hakimiyyətlər yaranmışdır. İnqilablar 1989-cu ilin ortalarında eyni vaxtda müxtəlif formalarda baş vermişdir. Əksər dövlətlərdə hakimiyyət dəyişikliyi sakit yolla, (Polşa, Macarıstan, Qərbi Almaniya, Çexoslovakiya, Bolqarıstan) Rumınyada isə silahlı çıxışlar şəklində baş vermişdir. (9). Məqalədə göstərilir ki, dövlət sosializmi buna qədər Avropa ölkələrində böhranlı vəziyyətlərə düşmüşdür. Misal üçün 1956-cı ildə Macarıstanda, 1968-ci ildə Çexoslovakiyada, 1956, 1970 və 1980-ci illərdə Polşada özünü bürüzə vermişdir.(12) Yəni buna qədər Avropa ölkələrində sosializm gərgin yol keçmişdir. Mərkəzi və cənubi şərq Avropa ölkələrində demokratik hakimiyyətlər qurulduqdan sonra bazar iqtisadiyyatı qurulmağa başlandı. Xüsusi mülkiyyət əsas rol oynamağa başladı.

Bu zaman Asiya ölkələri öz idarəçilik quruluşlarını dəyişmədilər. Çində sosializm bu gün də davam etməkdədir. Lakin sosializmi qoruyub saxlamaq üçün Çin bir sıra islahatlar keçirdi.

Məqalədə göstərilir ki, Çində Mao Szedunun ölümündən sonra onun xələfləri qarşısında mədəni inqilabın təsirlərindən qurtulmaq məsələsi dururdu. Ona görə də iqtisadi münasibətlərdə dəyişikliklər əsas oldu. İqtisadi islahatlar 1979-cu ilin payızında başladı. Kommunalrın ləğvi prosesində kəndlilərə torpaqların verilməsi bərpa olundu. Kəntdə bazar münasibətlərinə giriş oldu. Dövlət planlı və inzibati siyasətini dəyişdi. Kooperativlər və şəxsi şirkətlər quruldu. Dövlət

şirkətləri daha çox müstəqillik əldə etdi. Bunun nəticəsində iqtisadiyyat 12-18 faiz artdı. Sənayedə də dövlət şirkətlərinin müstəqilləşməsi baş verdi. Hazırda Çin sosializmi özünəməxsus şəkildə qurmaqda davam edir. (10).

Çinin yoluyla, iqtisadi islahatlar yoluyla Vyetnam və Laos da sosializmə davam etməkdədirlər.

Monqolustanda isə bazar münasibətlərinə əsaslanan təsərrüfat qurulmaqdadır.

İslahatlar keçirmədən keçmiş sosialist dövlətlərindən Şimali Koreya qalmışdır. Burada Kim İr Çenin diktaturası mövcuttur.

Hazırda Kubada da sosializm qalmaqdadır. Onun rəhbərliyi sosializm yolunu davam etdirir. (10).

SSRİ-nin özündə isə sosialist sisteminin süqutuna iqtisadi proseslər, milli münasibətlər və demokratik əhval ruhiyyənin yüksəlməsi səbəb oldu.

İnternet məqaləsində göstərilir ki, İlk olaraq çıxışlar 1987-ci ildə Yakutiya da yakut tələbələrlə rus tələbələri arasında qarşıdurma şəklində əks olundu. 1987 dekabr ayında Alma-atada qazaxların nümayişləri baş verdi. 1988-ci ildə Qarabağda ermənilərin separatist fəaliyyətləri başladı. 1988-ci ilin may ayında Fərqanədə özbəklər və Axıska türkləri arasında qarşıdurma baş verdi.

1988-ci ilin sonlarında milli münasibətlər gərginləşdi. 1989-cu ilin aprel ayında Gürcüstan SSR-dən çıxmaq tələbi ilə çıxış etdi. Çıxışçılardan 17 nəfər öldürüldü. 1989-cu ilin sentyabrında Azərbaycanda eyni tələblə çıxışlar baş verdi. 1990-cı ilin 20 yanvarında Azərbaycanda qanlı terakt törədildi. Çoxlu sayda insanlar qətlə yetirildi. Artıq SSRİ-nin qalması mümkün deyildi.

İlk olaraq SSRİ-nin tərkibindən Gürcüstan 1990-cı ilin mart ayında çıxdı. Həmin ay Litva və Estoniya özünü müstəqil elan etdi. 1990-cı ilin mayında Latviya müstəqil oldu. 12 iyunda 1990-cı ildə Rusiya suverenlik haqqında qanun qəbul etdi. 1990-cı ilin 2-ci yarısında analoji deklarasiyanı Özbəkistan, Moldaviya, Belorusiya, Türkmənistan, Tacikistan, Kazaxıstan qəbul etdi. Bu SSRİ-nin tərkibində suverenliyin elan olunması idi. Lakin SSR-nin dağılmasının qarşısını almaq mümkünsüz idi. 25 dekabr 1991-ci ildə SSRİ buraxılmış elan olundu. (11).

Bununlada dünya sosializm sistemi süqut etdi. SSRİ-nin süqut etməsindən sonra bazar iqtisadiyyatına əsaslanan 15 respublika yarandı. Kapitalist münasibətləri inkişaf etməyə başladı. Kapitaliazmin yaranması nəticəsində bütün kəndlilər torpaq payı alaraq mülkədar oldular. Şəhərlərdə çoxsaylı dükanlar və müəsisələr açıldı. Şəhərlərdə də çoxsaylı mülkədarlar təbəqəsi yarandı. Bununla yanaşı dövlət mülkiyyəti də inkişaf etməyə başladı. Çox saylı dövlət müəsisələri yaradıldı. İnsanların rifahı yüksəlməyə başladı. Məhdud mülkədarlıq aradan qalxdı.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Sosializm nedir? Kısaca tanımı ve çeşitleri. www.tarihbilgi.org.
2. Sosializm nedir? Sosializmin özellikleri nelerdir. www.yatirimkredi.com.
3. Социализм. www.iphlip.ru.
4. История идей социализма. www.dic.academic.ru.
5. Биография . www.filosoff.org.
- Ъ. Социализм как политическая идеология. www.kakprosto.ru.
7. Этапы развития мировой системы социализма. www.gumer.info.
8. Распад СССР причины и последствия. www.istoriya.russia.ru.
9. Мировая система социализма и ее распад. www.studref.com.
10. Распад мировой системы социализма. www.studfile.net.
11. Распад социалистической системы. www.studentu.info.
12. Предпосылки и основные причины распада социалистического лагеря www.istorii.rosii.ru